

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

29STE JAARGANG | NUMMER 6
NOVEMBER/DECEMBER 2023 | € 4,95
FRIESGENOOTSCHAP.NL

**Sietze Jonkers
oorlogsmemoires**

**Bij het graf van Jan
Rutgers en Mietje
Hoitsema**

**Het verhaal van de
Jouster wensbrieven**

**Had Ameland een
zeevaartschool?**

**GEITENFOK
OLDEBERKOOOP**

**Oudejaarstradities
onder druk**

7 OKTOBER 2023
31 JANUARI 2024

ZOLTIN PEETER

Voorbij de Noord

impressies van IJsland en noordelijke streken
werken op papier

en werken van
bevriende kunstenaars

MACHTELD VAN BUREN

ANDRÉ DE JONG

DOLPH KESSLER

PETER OTTO

EGBARTA VEENHUIZEN

IDS WILLEMSMA

Museum Belvédère

HEERENVEEN | ORANJEWOUD
museumbelvedere.nl

BEELD: ZOLTIN PEETER, *THE BLUE FALL*. (DETAIL), 2001

PASSIE VOOR BOEKEN?

**Boekenkasten van Musterring
voor opbergen. Exclusief
bij Jaring de Wolff.**

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke vrijheden bij functionaliteit en design. Hier een samengevat overzicht van de vele vormgevingsmogelijkheden.

Individualiteit met systeem

Ga geen compromissen aan:
Kara-Frame, het woonmeubel met
het fraaie raamwerk past zich flexibel
aan alle eisen van uw woning aan.

**Uw KARA-FRAME –
individueel en uniek.**

5
JAAR
GARANTIE
volgens kwaliteitspas

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles zoekt of een complete interieurbouw op handen is.
Nieuwe woonideeën ook op internet.

**Jaring
de
Wolff**

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

INHOUD

- 6 Libjen yn 't forline**
GOSSE BEERDA
- 10 Bij het graf van:
Jan Rutgers en Mietje Hoitsema**
DOEKE SIJENS
- 14 Genootschapslezing:
Philipp Blom**
BERT DE JONG
- 16 Heeft Ameland een zeevaartschool gehad?**
JURJEN LEINENGA EN JACOB ROEP
- 20 Uitgelicht:
In de geest van Domela**
JAAP KROL
- 22 Recensie:
Mut Kunn'n**
HERMAN BROERS
- 23 Naburen:
Verandering houdt tradities levend**
EGGE KNOL
- 24 De meester van de pauw**
MARJA VAN TILBURG
- 28 'De boer op' met veehandelaar Roelof Baron**
MINIE BARON
- 32 Schatten Fries Museum:
Zoete broodjes bakken**
MARLIES STOTER
- 33 Kort nieuws**
MARIJKE DE BOER
- 34 Resinsje:
De keunst as útwel**
WIEBE HOEKSTRA
- 35 Boeken kort**
MARIJKE DE BOER
- 36 Kalender**
MARIJKE DE BOER
- 38 Verwacht
KFG nieuws
Colofon**

IN DIT NUMMER

Een intrigerende tekst in het herdenkingsboek *Bevrijding*, over de overval van 8 december 1944 in de Blokhuispoort, leidt naar de geschiedenis van de Leeuwarder verzetsman Sietze Jonker en zijn bijzondere verhaal.

Museum Joure bezit vier zogenoemde wensbrieven: schoolgaande kinderen schreven daarin bij feestdagen gelukwensen voor hun ouders. De sociale afkomst van de briefschrijvers varieert van de zoon van een boerenknecht tot jongens uit een invloedrijke middenstandsfamilie.

Omslag: Leden van oudejaarsvereniging De Geitenfok – tegenwoordig is de n verdwenen – uit Oldeberkoop waren in 1970 aanwezig bij het afscheid van de commissaris der Koningin, H.P. Linthorst Homan. (Tresoar)

Inzet: Navigatie-instrument octant uit 1855. (Fries Scheepvaart Museum, collectie Ottema-Kingma Stichting)

16 Zeevaartonderwijs op Ameland

Amelanders voeren in de walvisvaart naar Groenland en Spitsbergen. Ook ondernamen Amelanders de reis naar Indië. Maar hoe en waar leerden deze stuurlieden en commandeurs navigeren, terwijl het eiland geen officiële zeevaartschool kende?

28 Handjeklap en gelok

Veehandelaar Roelof Baron (1913-1994) was een bekende verschijning op boerenerven in Zuidoost-Friesland en op veemarkten. Dochter Minie Baron schetst 'heit' in een persoonlijk portret en beschrijft een beroepsgroep die 'de boer op ging'.

Persoonlijk perspectief

Doit werd het historici sterk afgeraden: geschiedenissen beschrijven vanuit een persoonlijk perspectief. Het vertroebelde het zicht op hoofdlijnen, het risico op een vertekend beeld was veel te groot. Bovendien: wat hebben we eraan? Op zijn hoogst nuttig als aanvulling, voor wie nou zo graag wilde afdalen naar het illustratieve, persoonlijke detail.

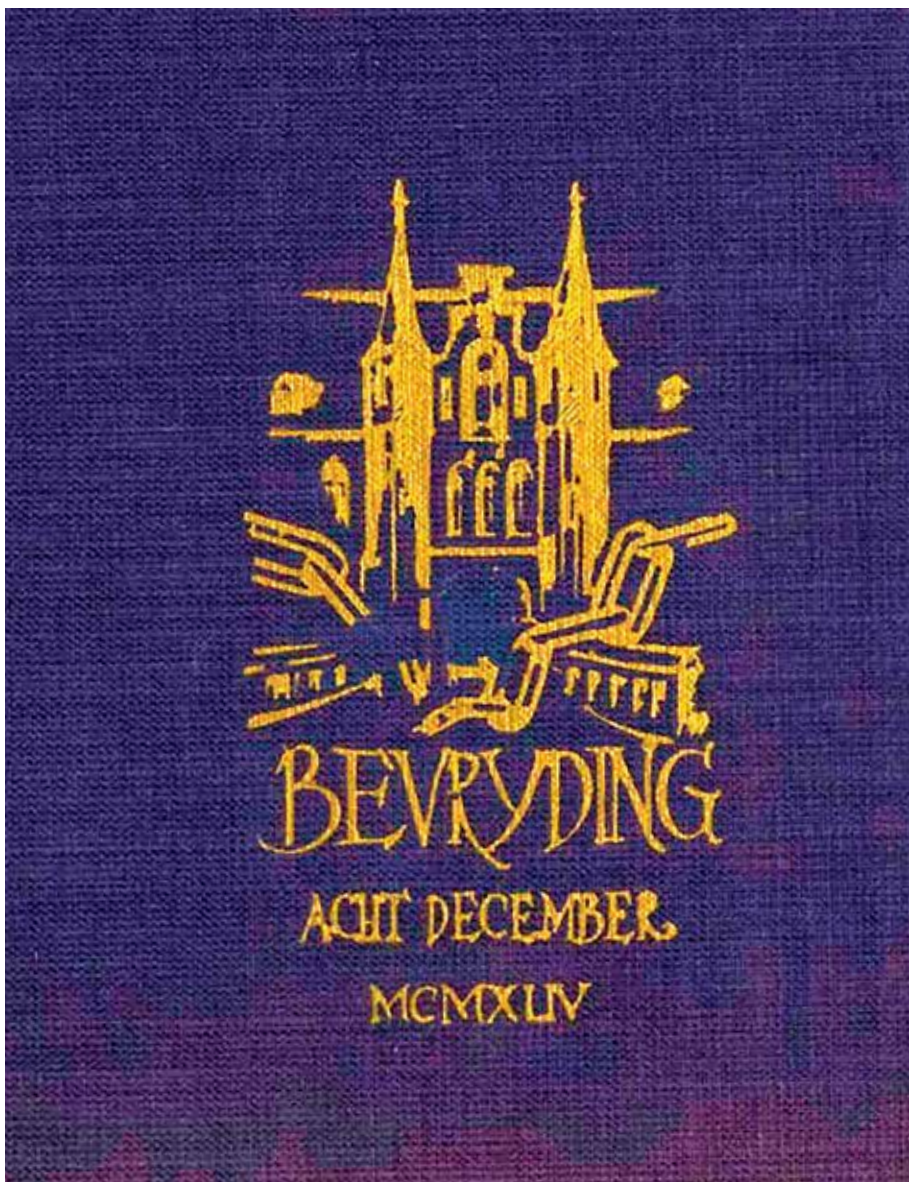
Als journalist en biograaf van oorsprong vond ik het altijd een rare redenering. Gelukkig zijn de meeste historici er inmiddels ook van teruggekomen. Het persoonlijke perspectief is een waardevol instrument om complexe historische onderwerpen mee 'te openen'. Een probaat aangrijpingspunt voor de onderzoeker richting (lezers)publiek. Historici maakten er aanvankelijk met frisse tegenzin gebruik van, tegenwoordig met steeds meer overtuiging. Al was het maar omdat ze hun doorwrochte werk in opdracht van de samenleving op een toegankelijke manier moeten overbrengen aan het publiek, als belastingbetalers en particulieren de financiers van hun werk.

Inmiddels slaan we een beetje door. Waar zie je dat het beste? In de boekhandel. Kijk naar wat er wordt aangeboden. Neem de eindeloze stroom Indische familieportretten die nu in boekvorm over ons worden uitgestort. De koloniale tijd schreeuwde om een meer afgewogen perspectief, daar zijn we het allang over eens, maar sommige wetten der vertelling veranderen niet: niet ieder familie-verhaal is dragend genoeg voor een boek. De boekhandel bewijst hoeveel trendgevoeliger historici en geschiedenschrijvers zijn dan ze wellicht durven toe te geven. We lijken wel journalisten.

In deze *Fryslân* mooie voorbeelden van persoonlijke perspectieven met historische meerwaarde. Zoals ons openingsverhaal van Gosse Beerda: we weten alles al over de overval op de Blokhuispoort in 1944, en toch leveren de memoires van Sietze Jonker in Beerda's handen een lezenswaardig nieuw perspectief op. Of, op een andere manier, het warme eerbetoon – en ja, dat mag! – van Minie Baron aan haar vader Roelof. Juist als historica én dochter kijkend naar het ooit vanzelfsprekende bestaan van heit als Friese veehandelaar leert ons hoe de machinerie van de 'vooruitgang' in de agrarische sector talloze kleine slachtoffers maakte. Waardevolle geschiedschrijving, vanuit een persoonlijk perspectief. <

Scan de code voor
meer informatie over
historisch tijdschrift
Fryslân.

Detail van de omslag van het herdenkingsboek *Bevrijding*. [Tresoar]

Over de beroemde overval op gevangenis de Blokhuispoort, waarbij het Friese verzet op 8 december 1944 51 mensen bevrijdde zonder een schot te lossen, verscheen net na de Tweede Wereldoorlog het herdenkingsboek *Bevrijding*. Er zijn nog altijd tientallen exemplaren in omloop. Sneuper Tjitte Brouwer ontdekte het boek in de Leeuwarder kringloopwinkel en bood het aan bij Tresoar. Een intrigerende tekst op één van de schutbladen wekte de belangstelling.

Libjen yn 't forline

De handgeschreven tekst luidt: 'Aangeboden aan Meindert en Emmy ter herinnering aan de bevrijding van 'Oom Sietze' (*Jonker*) en aan de zoo spontaan verleende gastvrijheid aan 'Tante Gep' en Hilda van 8 Dec. '44 tot Mei '45. Tante Gep - Hilda - Oom Sietze'. De boodschap roept allerlei vragen op: wie zijn Meindert en Emmy? Sietze en Gep? En welke 'bevrijding'? Alle aanleiding voor een duik in de archieven.

De identiteit van 'oom Sietze' Jonker, 'tante Gep' en Hilda is snel achterhaald. In het herdenkingsboek komen de naam en foto van S. Jonker voor als één van de bevrijde gevangenen. Oude kranten en de bevolkingsregistratie van Leeu-

warden maken duidelijk dat het gaat om de latere directeur van de *Leeuwarder Courant* Sietze Jonker (1894-1982), zijn vrouw Gelbrig Jonker-Godhelp (1893-1966) en dochter Hilda Johanna (1924-2010). In een naoorlogse onderduikadministratie staat hij geregistreerd op het duikadres Willem Lodewijkstraat 131, de woning van Sjoerd Kingma en Aukje Kingma-Wassenaar.

Ook de volledige namen van 'Meindert en Emmy' zijn na een oproep op Facebook en slim zoekwerk een dag later bekend. Meindert Hommes (1901-1952) en Imkje 'Emmy' Hommes-Sloot (1902-1985) en de namen van de familie Jonker staan gezamenlijk in twee overlijdensadvertenties uit 1952

en 1985. Maar de gemeenschappelijke geschiedenis van de vijf hoofdrolspelers is dan nog een raadsel. Genealogische bronnen en social media leiden tot contact met de kleinzoon van Sietze en Gep en de zoon van Hilda, Sietze Sobel. Hij reageert verrast en bevestigt de warme familieband van de Jonkers met Meindert Hommes, die hij niet gekend heeft en diens vrouw ‘tante’ Emmy. Sietze jr. wijst bovendien op een ‘verslag van zijn opa over de oorlogstijd’ dat aan het Fries Verzetsmuseum is geschonken. Daarin beschrijft Sietze Jonker onder andere zijn relatie met Meindert en Emmy.

‘Wy forfeelden ús fansels danich’

De landelijke verzetskrant *Je Maintiendrai* wordt aanvankelijk in Leeuwarden gedrukt, maar na de spoorwegstaking in september 1944 is landelijke verspreiding niet langer mogelijk. Er verschijnen dan lokale berichtenbladen namens *Je Maintiendrai*. Sietze Jonker, deurwaarder voor de gemeentebelastingen, is er als hoofdverspreider van *De Koerier* - berichtenblad namens *Je Maintiendrai* voor Leeuwarden Oost bij betrokken. Met de plotselinge arrestatie van twee leden van de JM-groep, Klaas Leijenaar en secretaresse Eef Ridderhof, op 17 november 1944, voelt Jonker zich genoodzaakt tenminste voor de nachten een schuiladres te zoeken. Hij woont met vrouw en dochter op het adres Pinkstraat 9. Zoon Feico is al langer ondergedoken voor de Arbeitseinsatz. Een straat verder woont de zwaar invalide Meindert Hommes met zijn vrouw Emmy in de Van Leeuwenhoekstraat 41. Hij kent Meindert, eerder ambtenaar bij het grondbedrijf Gemeentewerken, vanuit de ambtenaarsbond CNAB. ‘Ik wie dêr foar de nacht hertlik wolkom’, schrijft Jonker over het kinderloze echtpaar.

Gevangenschap

Het oppakken van Leijenaar en Ridderhof leidt tot meer arrestaties binnen de JM-groep en op 22 november tegen etenstijd staan de Duitsers voor de deur van de Pinkstraat 9. ‘Moe Geb’ is thuis en ze dwingen haar mee te gaan naar het kantoor van Sietze waar hij wordt opgepakt. Geb wordt na een huiszoeking weer vrijgelaten. Ze brengen Sietze naar de Spaarbank, het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst. Anderhalve dag wordt hij vastgehouden in een dicht hok, ‘de telefooncel’, van één vierkante meter. ‘It duorre net sa lang, doe krige ik selskip, earst ien, letter mear, oant wy op ‘t lêst mei fiif man yn dat lytse hokje by inoar op stiene’, schrijft hij.

Er volgt geen verhoor en de volgende avond voeren ze hem naar het huis van bewaring de Blokhuispoort. In de gevangenisregistratie is hij ingeschreven om 18.15 uur, tegelijk met drogist Johannes Barens. Hij wordt in cel 1 gezet bij vier

medegevangenen. De tijd in de gevangenis verloopt zonder grote problemen. Van buitenaf krijgt hij schone kleding en extra etenswaren. Dochter Hilda levert die af bij de ‘goede’ bewaarders. Zo ontvangt hij ook berichten van thuis. ‘Doe’t wy togearre wiene, forfeelden wy ús fansels danich, hwant wy hiene neat to dwaen en it praet rekke ek wolris oanein’, schrijft hij over het grootste obstakel. Hij lost dat op met het reciteren van het toneelstuk ‘Vorstenschool’ (Multatuli) uit de gevangenisbibliotheek voor zijn celgenoot. Een gevangenvaarder luistert stiekem mee. Hij heeft het stuk voor de mobilisatie in Amsterdam gezien. Jonker is amateur-toneelspeler en voorzitter van het Ljouwter Toaniel Selskip. Namens zes Leeuwarder toneelverenigingen is hij de

De ‘telefooncel’ in het SD-hoofdkwartier in het Burmaniahuis in Leeuwarden. [Historisch Centrum Leeuwarden, foto W. ten Have, Amsterdam]

Jonkers buurtgenoten bij de aankomst van de Canadese bevrijdingstroepen in Leeuwarden op 15 april 1945. [Historisch Centrum Leeuwarden, foto W. ten Have, Amsterdam]

vertegenwoordiger in het hoofdbestuur van de anti-Duitse Nederlandse Amateur Toneel Unie (NATU). Als het verplichte lidmaatschap van de Kultuurkamer aan de orde is, besluiten de Leeuwarder NATU-leden op verzoek van het hoofdbestuur op non-actief te gaan.

Johannes Kolff (Jodocus)
[1915-1945]

De overval

Tot aan de namiddag van vrijdag 8 december houdt hij zich bezig met het opstellen en verluchten van een dienstrooster voor de bewaking. Een klusje dat hem als tijdverdrijf is toegeschoven. Tegen zessen is het avondmaal genuttigd en hij wil weer aan de slag. Op dat moment stormt bewaarder De Jong in paniek de cel binnen. 'Jonker! De jas aantrekken en eruit!' staat in het verslag. Op de gang zit een gemaskerde man gehurkt tegen de muur. Hij fluistert: 'Kalm wezen! Goed voorbeeld gegeven! U wordt direct bevrijd!', maar Jonker gelooft het niet en is doodsbang. Pas gaandeweg realiseert hij zich wat er werkelijke gaande is. Later blijkt de gehurkte bevrijder Johannes Kolff te zijn, alias 'Jodocus', de man die op de vlucht wordt doodgeschoten op 29 januari 1945 en aan wie het herdenkingsboek is opgedragen. Met drie medegevangenen wordt Jonker naar beddenmagazijn Wielinga gestuurd op de hoek van de Zuidergrachtswal met Achter de Hoven. Ze worden daar opgewacht. Samen met Johannes Barens volgt hij één van de begeleiders naar het onderduikadres Nieuwestad 36, de bloemenzaak van de familie Haven. Die hoort tot haar verbazing dat ze geen spoorwegstakers onderbrengt, zoals verteld is, maar ontsnapte gevangenen uit de Blokhuispoort. Jonker praat in al zijn enthousiasme zijn mond voorbij over de bevrijding voordat de begeleider kan ingrijpen. 'Haven siet dêr sa forbûke nei to harkjen, dat syn mûle hoe langer hoe fierder iepen gong en syn kin him op 't lêst hast op de boppeste

Bij Sietze Jonkers afscheid van de Leeuwarder Courant in 1959. Voorste rij (v.l.n.r.): Sjirk Sobel, Hilda Sobel-Jonker, Gep Jonker-Godhelp, Sietze Jonker, Feico Jonker, Ant Jonker-Zuidema en Emmy Hommes-Sloot. [Collectie Sietze Sobel]

knoop fan 't festje hong!', aldus Jonker, maar de twee mogen tot de kerstdagen blijven.

De onderduik

Op de avond van de overval staat om 19.00 uur een onbekende man voor de deur van Pinkstraat 9. Hij overhandigt een briefje aan Geb met de boodschap dat ze moet onderduiken omdat haar man uit de gevangenis is ontlucht. Geb en dochter Hilda zijn tot dan druk in de weer geweest om geld en flessen drank bij elkaar te krijgen voor een omkoop poging om Sietze vrij te krijgen. Nadat het briefje bij een kennis is geverifieerd gaan ze direct tot actie over. Samen met burens uit de straat wordt het huis ontruimd. Alle huisraad en meubelstukken worden achterlangs bij burens ondergebracht. Die werken nog uren door om alles weg te krijgen. Niet voor niets, blijkt als de volgende ochtend Duitsers met machinegeweren het huis bezoeken. Even voor achten staan Geb en Hilda ondertussen met een koffer op de stoep zonder idee waar ze heen moeten. Dan besluit Geb aan te kloppen bij Meindert en Emmy, waar Sietze eerder de nachten doorbracht. Opnieuw worden ze gastvrij onthaald. Ze mogen blijven zolang als nodig. Er groeit een warme band en een vriendschap tussen Emmy en Geb die langdurig is blijven bestaan.

'Doe gong ynienen de rop: Ze komen er aan'

Jonker zelf belandt via Sjoerd Hoogstins zijn contactpersoon bij het verzet, tot aan de bevrijding op nog vijf verschillende duikadressen in de stad. De 'Memoires' beschrijven kleurrijk en niet altijd even vleidend zijn ervaringen met de verschillende gastgevers. Als laatste belandt hij bij Sjoerd Kingma en echtgenote aan de Willem Lodewijkstraat. Een paar dagen voor de bevrijding van Leeuwarden, op 15 april 1945, voegt hij zich bij vrouw en dochter en de familie Hommes.

De bevrijding

Toekijkend vanachter de ramen, aanschouwt Jonker met een hoop frustratie hoe de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) al vroeg in de straten actief zijn op de dag van de bevrijding. Door eerdere misverstanden en het onderduiken is hij uit beeld geraakt bij de NBS. 'It roun de middeis tsjin tolven, doe gong ynienen de rop: Ze komen er aan, op de Groningerstraatweg!' en iedereen vliegt de straat op. Ruim honderd meter verderop komen de eerste Canadese troepen binnenrijden. De Leeuwarders juichen en vallen elkaar om de hals. Emmy heeft Meindert in zijn 'wagentje' gezet en meegenomen om ook maar niets te missen. De mensen zijn uitzinnig van blijdschap. Met de opmerking dat het weliswaar nog tot 5 mei duurt voordat het hele land

Oud-spelers van het Ljouwter Toanielselskip in circa 1976, met links: Sietze Jonker en dochter Hilda Sobel-Jonker. (Tresoar)

bevrijd is, maar dat de 15de april als de grote dag van de bevrijding geldt waarop een heel nieuw tijdperk begint, eindigt Jonker het hoofdstuk over de bezettingstijd.

In juni 1945 wordt hij bij *De Leeuwarder Koerier* (DLK) als directeur van de zakelijke directie aangesteld door de stichting Je Maintiendrai, waar Anne Vondeling aan het hoofd staat. DLK is de naoorlogse voortzetting van het illegale berichtenblad *De Koerier*, dat tot en met 16 april 1945 wordt uitgebracht. Na de opheffing van DLK in 1947 en fusie met de *Leeuwarder Courant*, is Sietze Jonker directeur van de LC tot aan zijn pensionering in 1959.

Elders berustende stukken

In een artikel in de *Leeuwarder Courant* uit 1969 ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag, vertelt Jonker hoe hij, na het overlijden van zijn vrouw, is begonnen met het schrijven van zijn memoires getiteld *Libjen yn 't forline*. De volledige memoires zijn in 2003 aan het Historisch Centrum Leeuwarden geschonken door zijn dochter. Tot 2028 gelden strikte openbaarheidsbeperkingen. Het oorlogsdeel is sinds 2008 vrij toegankelijk.

Hoe het herdenkingsboek van Meindert en Emmy bij de kringloopwinkel terechtkomt, blijft een vraagteken. Na het overlijden van Meindert in 1952 woont Emmy nog jarenlang in de Van Leeuwenhoekstraat. Haar alleenstaande zus Tietje ('Tini') trekt bij haar in. In 1966 koopt Emmy het huis van de

gemeente en wordt het haar eigendom. De twee zussen leven er samen tot aan het overlijden van Emmy in 1985. Tini overlijdt een jaar later, waarna het huis is verkocht. Twee jongere broers overleven Emmy en Tini. Meindert en zijn enige zus Anna overlijden beide kinderloos.

De herinnering aan Meindert en Emmy blijft via Jonkers memoires zorgvuldig bewaard in de archieven van het HCL en Tresoar. Het kringloopexemplaar van *Bevrijding* illustreert hun bijzondere band op een toepasselijke manier.

Voor de volledige memoires van Sietze Jonker is het geduld betrachten tot 2028. Zijn relaas van de oorlogsjaren belooft alvast een *nijsgjirrich* historisch werk, de moeite van het wachten waard. <

Met dank aan Otto Kuipers van Tresoar en Sietze Sobel.

Gosse Beerda (Dokkum, 1965) werkt als vrijwilliger/onderzoeker bij Tresoar (Historisch Reisbureau) en het Fries Verzetsmuseum.

Memoires van S. Jonker

In de archieven van Tresoar, waar de schriftelijke bronnen van het Fries Verzetsmuseum zijn ondergebracht, bestaat de toegang 'Verzameling Kopieën van elders berustende stukken', een bonte verzameling van historische documenten. Hierin bevindt zich sinds 1983 'Memoires van S. Jonker, betreffende zijn ervaring als reserveofficier en plaatsvervangend commandant van de NBS te Leeuwarden'. De kopie bevat ruim zeventig getypte pagina's, grotendeels in het Fries, die de oorlogstijd gedetailleerd beschrijven. De paginanummers 311-383 wijzen op een groter achterliggend document. In dit deel verhaalt Sietze Jonker over zijn belevenissen in de oorlog.

‘We hebben samen álles gedragen’

Compositiefoto van Jan en Mietje Rutgers-Hoitsema op ongeveer 70-jarige leeftijd. (International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, foto C. Leijenaar)

Mietje Hoitsema werd in 1847 geboren in de hervormde pastorie van Britsum, Jan Rutgers drie jaar later in de pastorie van Hallum. Beide dorpen liggen nog geen vijf kilometer van elkaar verwijderd, maar toch zouden ze elkaar pas vele jaren later buiten Friesland ontmoeten. Hun huwelijk in 1885 was eerder een zakelijke verbintenis dan een uit liefde, maar samen zouden ze een grote bijdrage leveren aan maatschappelijke veranderingen in Nederland: Jan als voorvechter voor het gebruik van anticonceptie, Mietje als onvermoeibaar strijder voor vrouwenrechten. Modern waren ze ook in hun opvattingen over het huwelijk en het opvoeden van kinderen – overigens niet altijd met gelukkige gevolgen.

Jan (Johannes) Rutgers (1850-1924) kreeg tot zijn twaalfde jaar in Hallum privéonderwijs van zijn ouders en verhuisde toen naar Groningen om daar het gymnasium te volgen. Omdat hij uit een domineesfamilie stamde, ging hij vanzelfsprekend ook theologie studeren. Hij trouwde in 1874 met Cornelia Thiens Abresh (ook een kind van een dominee) en verhuisde met haar naar Hornhuizen, waar hij beroepen was als predikant. Kort daarna drong tot hem door dat hij ongeschikt was voor het ambt van dominee en de verwachtingen die de gemeente in Hornhuizen van hem had niet waar kon maken. Na deze crisis begon hij aan de studie geneeskunde, terwijl zijn vader ondertussen het gezin financieel ondersteunde. Ook deze studie voltooide hij in recordtempo, hij promoveerde al in 1879 en begon daarna een huisartspraktijk aan het Haringvliet te Rotterdam. Zijn vrouw overleed in 1884 aan de gevolgen van een kraambedinfectie en Jan bleef met drie kleine kinderen achter.

Rutgers noemde huwelijksbeloftes ‘onzedelijk en onredelijk’

Zo kwam hij bij Mietje terecht met de vraag of zij met hem wilde trouwen en voor zijn kinderen wilde zorgen. ‘Medelijden bracht me tot mijn man, na langen, innerlijke strijd’, zou ze later vertellen. Ze aarzelde vooral, omdat ze het heel moeilijk vond om haar zelfstandigheid op te geven, als getrouwde vrouw werd ze immers wettelijk handelingsonbekwaam. Toen ze later een erfenis kreeg van een familielid, mocht tot haar grote woede alleen haar man die accepteren.

Voorbehoedmiddelen

In zijn dokterspraktijk werd Jan geconfronteerd met veel sociale ellende. Hierdoor kreeg hij belangstelling voor het socialisme, maar het motiveerde hem vooral om mensen op een praktische manier te helpen. Zo begon hij in 1892 met een speciaal spreekuur voor geboortebeperving, dit in navolging van Aletta Jacobs. Het gebruik van voorbehoedmiddelen was een groot taboe, zelfs in moderne kringen werd het geassocieerd met prostitutie en gezien als een vrijbrief voor bandeloos gedrag. Jan Rutgers werd door veel mensen beschouwd als een in zichzelf gekeerde, onbuigzame man – meer geschikt voor de studeerkamer dan het echte leven – maar al spoedig ging hij er als een ware evangelist op uit om overal in het land spreekbeurten te houden. Hij propageerde niet alleen het gebruik van anticonceptie, hij weigerde ook om abortus te veroordelen en zou later een actie ondersteunen om homoseksualiteit te erkennen. Zoals hij eerder in verzet was gekomen tegen het geïnstitutionaliseerde geloof, zo probeerde hij nu mensen seksueel te emanciperen. Mietje had zich ondertussen aangesloten bij de SDAP en hield veel lezingen over vrouwenkiesrecht. Ze publiceerde artikelen in het *Sociaal Weekblad*, onder meer over hulp aan

Jan Rutgers op ongeveer 25-jarige leeftijd. (International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, foto J. Baer)

Mietje Rutgers-Hoitsema, de tweede vrouw van Jan Rutgers. (International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, foto Albert Greiner)

Mietje (Maria Wilhelmina Hendrika) Hoitsema (1847-1934) verhuisde een paar jaar na haar geboorte naar Groningen. Haar vader had een beroerte gekregen en kon daardoor zijn werk als dominee niet voortzetten. Hoewel het gezin niet straatarm was, werd van de kinderen wel verwacht dat ze in hun eigen onderhoud gingen voorzien. Daarom volgde Mietje een opleiding tot onderwijzer, ook al wist ze dat vrouwen die werkten in haar kringen niet populair waren als huwelijkskandidaat. Mietje haalde in korte tijd een groot aantal akten en begon met twee van haar zusters in Leiden een school, die het financieel echter niet lang kon bolwerken. Daarna werd zij directeur van een uloschool in Rotterdam, voor een vrouw in die tijd een uitzonderlijke positie.

De familie Rutgers in 1898. V.l.n.r. Jan Rutgers, dochter Anna Maria, zonen Frits en Sebald en naast hen Mietje Rutgers-Hoitsema. (International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, foto C.E. Mögle)

ongehuwde moeders, waarbij ze weigerde een moraliserende toon te gebruiken. Voor haar was het duidelijk dat er een nieuwe wereldorde moest komen, waarbij 'de schreeuwend-wanverhoudingen' zouden verdwijnen, die van 'weelde en overvloed voor enkelen' en daartegenover 'namelooze ellende'. Ze richtte in Rotterdam een buurtvereniging op, waarvan de pijlers waren: wederzijdse hulp, zelfhulp en coöperatie. Mietje pleitte ook voor het samengaan van de strijd voor socialisme en feminisme. Omdat Troelstra daar niet voor voelde – hij vond het bestrijden van klassenverschillen belangrijker dan het vrouwenkiesrecht – stapte Mietje in 1905 uit de SDAP.

Domela

Jan was een bewonderaar van de anarchist Domela Nieuwenhuis, die af en toe bij hen in Rotterdam kwam logeren. Zo gaven ze wel meer ontheemden onderdak en ving ook Oost-Europese Joden op, die op weg waren naar Amerika. Ook richtten ze in hun huis een bibliotheek in, die iedereen vrijelijk kon gebruiken. Het echtpaar werd vegetariër en

had een dienstmeisje (met een kind), dat door haar man in de steek was gelaten. Mietje kon al die praktische drukte vaak niet aan en moest dan rust houden. Volgens haar man werkte zij 'altijd te veel en heeft daartoe altijd een neiging gehad, ten koste van hare kalmte.' Volgens hem was ze veel te veel bezig met de 'duizend kleinigheden der zoogenaamde wellevendheid waar zij nog altijd zeer aan hecht en die veel werk veroorzaken.'

Erg gezellig schijnt het in huis niet te zijn geweest en volgens ooggetuigen was vooral Mietje bijzonder liefdeloos tegenover haar stiefkinderen. Sebald, de oudste zoon, ging in Delft studeren en zou via Amerika en Indonesië in Siberië terechtkomen om daar een belangrijke bijdrage te leveren aan de opbouw van de Sovjet-Unie. Frits, de tweede zoon, studeerde eveneens in Delft en woonde vanaf 1904 in Oerlikon bij Zürich, waar zijn vader hem geregeld bezocht. In 1928 werd Frits Rutgers benoemd tot professor in Caïro. Dat beide zoons buiten Nederland woonden zegt waarschijnlijk wel iets over hun verhouding tot hun vader, die alles – ook zijn kinderen – ondergeschikt maakte aan de uitvoering

van zijn principes. Tragisch is het lot van zijn dochter Anna Maria, die van haar vader niet mocht trouwen met een zendingeling en daarom zelfmoord pleegde. 'We hebben samen alles gedragen, vreugde en leed', vertelde Mietje veel later. 'Toen onze dochter stierf, zijn we samen wanhopig geweest. Alles heeft ons nader tot elkaar gebracht.'

Neomalthusiaanse Bond

In 1904 verhuisde het echtpaar naar Den Haag. Jan gaf zijn dokterspraktijk op, maar hield nog wel een anticonceptiesprekkuur. Hij werd zeer actief in de Neomalthusiaanse Bond (NMB), die in 1881 was opgericht door Carel Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs. Thomas Malthus (1766-1834) had vastgesteld dat de voedselproductie nooit gelijke tred zou kunnen houden met de bevolkingsgroei. Hij vond daarom dat alleen rijke mensen kinderen mochten krijgen. De bond waar Rutgers actief voor werd, zocht het beperken van de kinderschaar in anticonceptie. In de praktijk betekende dit dat het gebruik van een condoom of het pessarium (nog in vrij primitieve uitvoering) binnen het huwelijk werd gepropageerd. Jan heeft onnoemelijk veel lezingen voor de NMB gehouden (vaak in zalen met veel tegenstanders), brochures geschreven en medische adviezen gegeven. Tot in de Tweede Kamer werd oppositie gevoerd tegen de zedenverwildering die de NMB zou voorstaan. Pijnlijk voor Rutgers was dat hij niet veel openlijke medestanders kreeg, maar dat ondertussen wel steeds meer mensen anticonceptie toepasten in hun dagelijks leven. Als reactie daarop werd Jan nog radicaler en keerde zich ook tegen de huwelijksbelofte, die hij 'onzedelijk en onredelijk' noemde. Of hij zijn eigen huwelijk ook vond knellen, weten we niet.

Speciaal spreekuur voor geboortebeperving

Mietje, die hem in zijn werk van harte ondersteunde, werd in januari 1913 door een auto aangereden. Ze herstelde goed van een beenbreuk en een 'ernstige hoofdwonde', maar zou psychisch nooit meer de oude worden. Ze verdroeg voortaan heel slecht drukte om zich heen en trok zich steeds verder terug uit het openbare leven. Nadat Rutgers in 1919 met pensioen was gegaan, woonde het echtpaar grotendeels gescheiden, Mietje in Lochem bij een van haar zusters, Jan bij zijn zoon in Zwitserland. Toen Mietje een appartement in Rijswijk bemachtigde in een rusthuis voor bejaarde dames, verhuisde Jan naar Heerenveen om bij zijn zuster Agathe te gaan wonen (weduwe van een dominee). Het echtpaar correspondeerde veel met elkaar en een enkele keer ontmoetten ze elkaar nog. Toen in augustus 1924 zijn zuster in het ziekenhuis verbleef, besloot Jan dat het zo wel genoeg was geweest en maakte een einde aan zijn leven. 'Deze gelegenheid om ongestoord tot rust te komen is te gunstig', schreef

Poster van de Rutgers Stichting 'Als het meer wordt dan een kusje'. De Stichting is genoemd naar Jan Rutgers. (International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

hij in zijn afscheidsbrief. 'Mijn dank aan allen die zoo goed en lief voor mij geweest zijn. Duizendmaal dank aan Mietje, aan de kinderen en aan Agathe.'

Pas een week later werd zijn lichaam gevonden en vervolgens begraven in Terband. Of Mietje bij de begrafenis aanwezig is geweest, weten we niet. 'Nog gezond en jeugdig, stierf hij plotseling', staat op zijn grafsteen, woorden waaruit wel een zekere verbazing spreekt over zijn radicale stap. In 1932 was Mietje in ieder geval wel in Rotterdam aanwezig bij de opening van het eerste Rutgershuis, zoals de consultatiebureaus van de NMB voortaan genoemd zouden worden. Veel later zouden ook enkele straten naar Mietje vernoemd worden (Zutphen, Maassluis, Spijkenisse), maar niet in Friesland. Zij stierf in 1934 en werd gecremeerd in Velsen. Haar as werd naderhand bijgezet in het graf van haar man in Terband. <

Het graf van Jan Rutgers en zijn tweede vrouw Mietje Hoitsema in Terband. (Foto Hoge Noorden)

> Verder lezen?

- **H.Q. Röling**, 'De tragedie van het geslachtsleven'. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond, Amsterdam, 1987

Doeke Sijens (Hantum, 1955) werkte als bibliothecaris in Groningen. Hij publiceert over literaire zaken en kunst en recenseert Friese literatuur bij de *Leeuwarder Courant*.

‘Wij zijn natuur’

De mens in de westerse wereld heeft een vals zelfbeeld, meent historicus en filosoof Philipp Blom. Heerschappelijk noemt hij het. Het is de projectie van een individu dat buiten en boven de rest van de levende wereld staat. De mens die bovendien de wereld naar zijn hand denkt te kunnen zetten. ‘Het is te hopen dat mensen hun autonomie bewaren en zo strijden tegen deze illusie.’ Blom gaf op 28 oktober in Tresoar in Leeuwarden de eerste Genootschapslezing van het Koninklijk Fries Genootschap.

Philipp Blom hield de eerste Genootschapslezing. (Foto Hoge Noorden)

Wij zijn natuur’, concludeert Philipp Blom. Kernachtig neemt hij zijn gehoor bij de hand. Het is niet de mens die buiten en boven de rest van de natuur staat. En het is ook niet de mens die straffeloos de natuur kan onderwerpen, beheersen of controleren. ‘De mens is niet apart te zien van zijn omgeving. Wij zijn onderdeel van een wonderbaarlijk complexe realiteit die wij helemaal nog niet begrijpen.’ Bijvoorbeeld: iedere minuut wordt op aarde een stuk regenwoud van dertig voetbalvelden groot door de mens verstoord. Hoe het hele systeem werkt, daar gaat het om. Hetzelfde grote bos, met daarin miljoenen bomen: ‘Je weet niets van het bos, als je slechts kijkt naar één boom. Zo’n bos zit vol met kleine en grote organismen die allemaal met elkaar communiceren.’

De huidige klimaat- en natuurcrisis vloeit voort uit menselijk handelen, is zijn stelling. ‘Neem de CO2-concentraties in de atmosfeer of het uitsterven van diersoorten.’ De filosoof

maakt de vergelijking met het mycelium, het ingenieuze schimmelnetwerk in de bosbodem. ‘Alles is met elkaar verbonden en werkt met elkaar samen.’

In veel boeken van zijn hand heeft Philipp Blom zijn lezers aan het denken gezet. Hij is naast geprezen auteur een begenadigd spreker. Zijn gehoor in Tresoar hangt aan zijn lippen als hij in een onophoudelijke woordenstroom de westerse denktraditie over de mens als heerser over de natuur ontleedt. Via het christendom is dit eeuwenlang als een gegeven beschouwd. ‘Er was geen rationaliteit mogelijk buiten de religie. Je moest het in de bijbel vinden, dan was het pas waarheid.’

Verwoesting

Economie bepaalt de vooruitgang, maar vormt ook de inleiding voor de ondergang. Fossiele brandstoffen hebben de mens tot grote dingen in staat gesteld: waar anders honderd mensen hun spierballen moesten gebruiken, is er

nu nog maar één nodig. De arbeidsproductiviteit is sterk gestegen. Maar voor de historicus en filosoof is één ding duidelijk: zo kan het niet doorgaan. De gevolgen zullen massale verwoesting veroorzaken.

De huidige klimaatveranderingen maken volgens Blom een hernieuwd nadenken over de verhouding tussen mens en natuur noodzakelijk. Hij wijst op wat er gebeurde in de 17de eeuw, toen de kleine IJstijd langdurig zeer koude winters opleverde en de gemiddelde temperatuur een paar graden lager dan normaal was, met honger en misoogsten tot gevolg. Het was ook de tijd van de 'economische professionalisatie, waarin de stad Amsterdam gokte op de handelsvaart'. En het was de tijd van de verlichte denkers, voor wie er ook een ander soort rationaliteit met een andere kijk op de wereld buiten de religie mogelijk was.

De Verlichting was de poging de mens binnen de natuur te laten denken. 'Dat was radicaal', concludeert Blom. Het gepredikte begrip gelijkheid heeft in de christelijke denkwereld weinig invulling gekregen. 'De ongelijkheid is het fundament van de orde', omschrijft de historicus de situatie. 'Een graaf is beter dan een boer, de man beter dan de vrouw en christenen beter dan de heidenen.'

Het lijkt zo voor de mensheid bijna een goddelijke opdracht. Blom grossiert in verhalen die een ondersteuning zijn van de missie die de mens zichzelf heeft opgelegd en dat al millennia lang. Het duizenden jaren oude bijbelboek Genesis is overduidelijk over de positie van de mens. Gods woorden luiden: 'Vermenigvuldig je, bevolk de aarde en onderwerp haar. Heers over de vissen, de vogels en alle andere dieren.' Ook De Verlichting heeft de rationaliteit niet terug kunnen brengen. Blom noemt in dat verband de Franse filosoof René Descartes die in 1629 een jaar lang aan de Academie van Franeker kennis vergaarde over onder andere astronomie. Maar ook hij worstelt met de theologische beginselen en ook in diens denken is de mens van een andere soort dan dieren.

Verhouding

In zijn dit voorjaar in Nederland verschenen boek *De Onderwerping* scherpt de historicus – zoon van een Duitse vader en een moeder die op jonge leeftijd in Nederland kwam – de heersende verhouding tussen mens en natuur aan. Hij beschrijft de relatie als eentje van veroveren en beteugelen. In zijn ogen is de aarde passief. De mens buit deze uit. In zijn eerder verschenen boek *Wat op het spel staat* waarschuwt Blom voor de gevolgen van de klimaatveranderingen en vergt politici dan al op een antwoord. Sinds de mensheid in de greep is van economische prestaties en het kapitalisme is het volgens hem van kwaad tot erger gegaan. Ook over deze dreiging is hij uitgesproken: 'Wanneer stopt deze economische waanzin? Het enige moment dat wij natuur ervaren, is in de supermarkt.' Blom stoot met liefde heilige huisjes om of komt even als olifant in de porse-

Genootschapslezing als nieuwe traditie

De eerste Genootschapslezing van het Koninklijk Fries Genootschap (opgericht in 1827) is het begin van een reeks. Voorzitter Joop Koopmans ziet het als extra activiteit: 'Hopelijk een nieuwe traditie'. Om deze reeks onderscheidend te houden, wordt gedacht aan bijzondere gastsprekers uit de wetenschap. Historicus, filosoof en schrijver Philipp Blom gaat de boeken in als de eerste spreker. Blom (Hamburg, 1970) woont sinds 2007 in Wenen, waar hij studeerde. Hij promoveerde in Oxford op de filosoof Friedrich Nietzsche. In 2019 ontving hij een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schrijft boeken en voor veel tijdschriften en kranten en is in ons land geregeld te gast in televisieprogramma's.

leinkast. 'In de supermarkt doen ze er alles aan om je te overtuigen dat alles goed is. Zo krijg je een heel andere visie op de wereld dan die er in werkelijkheid is.' Hij noemt het de schizofrenie van Descartes: 'We doden jaarlijks 88 miljoen dieren op aarde om ze te eten en tegelijk doen we van alles om dieren leuker te laten leven.'

Technologie

Eerlijk is eerlijk, het gaat tegenwoordig erg snel. In de duur van een mensenleven is het leven verrijkt met veel technologie. De computer, internet, telefonie en kunstmatige intelligentie beheersen ons dagelijks bestaan. Dit allemaal is er niet bij ander aards leven. Maar daarmee is de mens niet verheven boven de rest, beklemtoont Blom. 'Om nu als mensen vast te stellen dat wij van een grotere schepping zijn, daarvoor vind ik het nog veel te vroeg.'

Dat de mens zich superieur voelt, vindt Blom maar raar. 'De wetenschap leert ons dat het idee van een losstaand individu een verkeerde projectie is, een illusie.' Zelfs het gegeven dat de mens bijvoorbeeld in staat is om prachtige steden te bouwen met ingewikkelde infrastructuur maakt dit niet anders. Hij schetst het beeld van de termietenheuvel. 'Al die termieten weten precies wat ze moeten doen om hun stad te bouwen met alle functies erin. Zonder een bouwplan. En er komt geen architect aan te pas.'

Blom houdt hoop voor de toekomst 'door een zinvol leven te leiden'. Daaraan mogen ook jonge generaties zich vastklampen. Ydwer Hoekstra, Hanne Bouma en Arthur Hovenkamp hebben in hem inspiratie gevonden voor hun studies aan de Rijksuniversiteit Groningen. 'Wat leert ons de kleine IJstijd uit de 17de eeuw bij de huidige klimaatveranderingen? Het zijn juist de maatschappelijke gevolgen die het interessant maken', zegt Ydwer Hoekstra die over dit onderwerp haar scriptie maakt.

De trefzekere beschouwing over de duizenden jaren die achter ons liggen, roept eigenlijk om een vergezicht naar de jaren die nog komen. Maar Blom waagt zich er niet aan: 'Ik heb geen boodschap of wijze raad. Het is amper te beïnvloeden.' En als uitsmijter: 'De wetenschap produceert geen waarheid.' <

Bert de Jong (Vierhuis, 1954) is journalist.

Heeft Ameland een zeevaartschool gehad?

Ameland heeft altijd veel zeevarenden onder de beroepsbevolking gehad, of ze nu werkzaam waren in de koopvaardij, visserij, loodsdienst, marine of vroeger ook in de walvisvaart. In grote maritiem-historische datasets als de Sonttolregisters en VOC-opvarenden komen we hen tegen. Hoe en waar leerden Amelander stuurlieden en commandeurs als Hidde Dirks Kat en Marten Jansen navigeren, terwijl er op Ameland geen officiële zeevaartschool is geweest?

Gezicht op de stad Batavia, een handelspost van de VOC. Anonieme kopergravure, 1700. (Fries Scheepvaart Museum, collectie Ottema-Kingma Stichting)

Jens Jacob Eschels, walvisvaarder, kapitein en reder (1757-1842).

In 1540 werd voor het eerst een reis van een Amelander schipper in de Sonttolregisters geregistreerd. Tot 1857 werden deze registers, met daarin alle buitenlandse scheepvaart die de Sont passeerde, bijgehouden door Deense ambtenaren. Er zijn zo'n zeventienduizend reizen van Amelanders vermeld. Misschien bleven ze – zonder theoretische opleiding – daarbij varen in het zicht van de kust of hadden ze genoeg aan een goed visueel geheugen en bekende kustprofielen? Ze beschikten wel over navigatie-instrumenten als een kompas, peillood, log, Jakobsstaf en kaarten. Voor de vaart op Indië was gedegen kennis van navigatie wel onmisbaar. In de 18de eeuw maakten minstens elf Amelanders als scheepsofficier de overtocht naar Indië in opdracht van de Verenigde Oostindische Compagnie. Van andere handelscompagnieën uit de tijd voor 1800 – de Westindische Compagnie en de Noordsche Compagnie – zijn gegevens over de bemanningsleden niet bekend. Wel bekend is dat veel Amelanders als commandeur naar Spitsbergen of Groenland voeren ter walvisvangst.

Zeevaatscholen kwamen voor de 19de eeuw vrijwel niet voor. Jonge zeelieden met de ambitie om officier te worden, kregen privélessen van oud-kapiteins. Hoe dat ging, wordt duidelijk in de memoires van Jens Jacob Eschels (1757-1842) van het eiland Föhr. In zijn *Lebensbeschreibung eines alten Seemannes*, dat hij voor zijn familie in 1834 schreef en dat later in druk verscheen, beschrijft hij hoe dat onderwijs eruitzag. Het begon met lezen en schrijven, en pas rond je 13e of 14e kreeg je rekenles. 's Winters ging hij naar de Steuermannsschule op het eiland, waar hij van 18.00 uur tot middernacht les kreeg van Nickels Wögens, een oud-stuurman en klokkenmaker. Op drie leien werden sommen uitgerekend en dan de volgende dag na correctie netjes in het schrift opgeschreven. Jens noemde het schrift zijn Steuermannsbuch en bewaarde het zijn leven lang. Hij leerde vlot en schreef daarover: 'Ich rechnete in 35 Abende die 2 ersten Bücher von Klaas Hendricksen Giettermacher durch, und habe selbe hernach in 25 Tagen noch einmal durchgerechnet.'

Het leerboek van Giettermacher heette *Navigations-Skat-kammer*, dat Jens waarschijnlijk in Amsterdam had gekocht om zichzelf te kunnen onderwijzen en daarmee financieel erop vooruit te gaan. Voor Jens en voor vele jongens van de eilanden gold dat hun studie vaak onderbroken werd door nieuwe reizen, want het geld dat ze ermee verdienden kon in het gezin niet gemist worden. Over een examen heeft hij het niet, wel gaf hij op den duur zelf les in navigatiekunde, zelfs aan kapiteins.

Waarschijnlijk hebben veel scheepsofficieren van Ameland op dezelfde manier het navigeren geleerd, zonder een controle van buitenaf op de manier van lesgeven, de lesinhoud en het toetsen van de opgedane kennis (zie kader).

Pioniers

Voor de VOC was de kwaliteit van de opleiding zo onvoldoende gegarandeerd. Slechts enkele leermeesters mochten officieren opleiden en in Amsterdam waren daaronder bekwame Friese wiskundigen, zoals Cornelis Douwes (1712-1773) van Terschelling en Pybo Steenstra (ong. 1731-1788) uit Franeker. Eén van die leermeesters, Obbe Sickes Bangma (1768-1829) uit Pingjum, legde de basis voor de eerste zeevaartschool in Nederland: de Kweekschool voor de Zeevaart. Voor deze in 1785 opgerichte instelling ontwierp hij de lesroosters, maar ook een manier van beoordelen van studenten. Verder publiceerde hij belangrijke lesboeken. Een van zijn leerlingen, Pieter Kallenborn uit Amsterdam, werd in 1818 de eerste directeur van de School voor Wis- en Zeevaartkunde in Harlingen.

Jonge zeelieden kregen privélessen van oud-kapiteins

Hoe zag een zeevaartschool er in die tijd uit? Het was zeker geen groot gebouw met veel personeel. Zowel Bangma in Amsterdam als Kallenborn in Harlingen stonden er als pioniers alleen voor. Ze waren zowel directeur als docent, conciërge en schoonmaker. De schoolbesturen waren erg veeleisend en op den duur hadden Bangma en Kallenborn er genoeg van en namen ontslag. Maar met een schoolbestuur en extern toezicht op de examens was er toch een wezenlijk kwalitatief verschil met het privé-onderwijs van oud-kapiteins en commandeurs. In de loop van de 19de eeuw groeiden de zeevaartscholen in aantallen leerlingen en in de grootte van gebouwen en personeel. Ook het lessenpakket werd steeds uitgebreider. Rond 1840 bestond dat uit vijf onderdelen (zie kader). Ze kregen ook een bibliotheek, met een verzameling kaarten en atlanten, en tijdschriften over meteorologie, geografie en andere deelvakken van de zeevaartkunde. Daardoor stegen de kosten. Zeevaartscholen

School en schoolhuis te Nes op Ameland. (Stichting De Ouwe Pôlle Ameland)

werden steeds afhankelijker van subsidies van de overheid, of het nu ging om de gemeente, de provincie of het Rijk. Toch liet regelgeving van de overheid nog lang op zich wachten. Pas in 1900 kwam de Leerplichtwet tot stand en in 1904 de Schipperswet. Tot dan toe was niemand verplicht om naar school te gaan of om bij indiensttreding een diploma te tonen. Voor veel zeevarenden hing de keus voor een zeevaartschool af van de kosten. De Kweekschool was in zekere zin de HBS onder de zeevaartscholen. Kreeg je niet bij familie goedkoop onderdak, dan was het eigenlijk geen optie. Voor schooluniformen, lesboeken en navigatieinstrumenten was vaak geen geld beschikbaar. Van de Kweekschool bestaan geen leerlingenlijsten, wel Comportementboeken over het gedrag van 877 leerlingen uit de jaren 1785-1971. Onder hen waren geen Amelanders.

Folkert Eeltjes Dijkstra. (Stichting De Ouwe Pôlle Ameland)

‘Kosteloos onderrigt’

In de zomer van 1835 kreeg de lagere school in Nes een nieuwe onderwijzer: Folkert Eeltjes Dijkstra (1813-1898). Hij kwam vanuit Makkum naar Ameland en volgde onderwijzer Andries Glazener (1764-1838) op. Met de jonge Dijkstra woei er een frisse wind door de lagere school met tachtig leerlingen. Hij verzorgde niet alleen het lager onderwijs, maar had ook nevenfuncties, zoals het luiden van de klok voor de kerkdienst en de administratie van de strandvonderij (goederen die op het strand aanspoelden). Dijkstra merkte op dat de omstandigheden waarin hij moest lesge-

Wel of niet?

Aanleiding voor dit artikel is het verhaal ‘Maritiem onderwijs en Friese identiteit’ van Jurjen Leinenga in *Fryslân* 2021-6. Daarin beweerde de schrijver dat Ameland nooit een zeevaartschool heeft gehad. Op basis van een publicatie uit 1974 van H.J. de Feyfer trok Leinenga de conclusie dat het zeevaartkundig onderwijs gebeurde door één docent en dat slechts met moeite leden voor een college van commissarissen waren te vinden. Bovendien gaf De Feyfer niet aan dat er in de periode 1846-1868 in alle jaren van een controle van buitenaf op de examens sprake was. Leinenga trok daaruit de conclusie dat het zeevaartonderwijs op het eiland teveel het karakter had van privé-onderwijs. Was dat voorbarig? De Amelandse stichting De Ouwe Pôlle nodigde Leinenga uit om op het eiland zijn standpunt uiteen te zetten. Samen met Jacob Roep, medewerker van Tresoar en lid van De Ouwe Pôlle, ging hij op onderzoek uit.

Walvisvaarttafereel van Dirk Jacob Danser (1745-1748).
[Gemeentemuseum Het Hannemahuis]

ven, net als de staat van de school en onderwijzerswoning, buitengewoon slecht waren.

Dijkstra kwam op het idee om zeevaartkundig onderwijs aan te bieden, zodat hij een extra inkomen had en waarschijnlijk zou er op het eiland wel vraag naar zijn. Hij berekende dat van de 2.000 inwoners ongeveer 200 lieden werkzaam waren in de zeevaart. Hij verwachtte hiervoor de meeste vraag afkomstig uit het dorp Hollum, waar de meeste zeevaarders woonden. Grietman Van Heeckeren plaatste een oproep in de *Leeuwarder Courant*. Men kon 'kosteloos onderrigt ontvangen in de stel-, meet- en zeevaartkunde'. Deze vakken werden alleen in de winterperiode (november tot en met april) gegeven. De lessen vonden direct na schooltijd plaats. Blijkbaar was er voldoende animo. Met steun van het Rijk werden de instrumenten en leermiddelen gekocht. Voor 'kost, bewassching en onderwijs' betaalde men niet meer dan 4,50 à 5 gulden per week. Na het doen van examen in Amsterdam kon een leerling eerste stuurman ter koopvaardij worden. Er was een commissie, bestaande uit oud-zeevarenden van Ameland, die toezicht hield op de kwaliteit van het onderwijs.

Alle begin is moeilijk, zo ervoer Dijkstra ook. Ameland was in de 19de eeuw een arme gemeente. Er waren veel arme ouders die de toelage en schoolboeken voor het zeevaartkundig onderwijs niet konden betalen. Om die reden riep hij de hulp in van de provincie en de gemeente om die ouders financieel te ondersteunen. De leerlingen kwamen, zoals blijkt uit de leerlingenlijsten, zowel van Ameland als het vaste land. De school kreeg een goede reputatie. De onderwijsinspecteur van Friesland bezocht de school tweemaal en was beide keren tevreden. Toch werd Dijkstra tegengewerkt. Het contact met de andere dorpsnotabelen,

zoals burgemeester Van Heeckeren en dominee Roorda, was op zijn zachtst gezegd moeizaam, zo blijkt uit overgeleverde correspondentie tussen beide heren. Tussen Dijkstra enerzijds en de burgemeester en de dominee anderzijds was sprake van jarenlange pesterijen, waarbij met name de laatste twee, samen met hun achterban het leven de schoolmeester en diens gezin op het eiland zwaar maakten. Gelukkig had Dijkstra een netwerk aan de wal opgebouwd dat hij gebruikte om zaken gedaan te krijgen. Uiteindelijk besloot Dijkstra in 1856 het eiland te verlaten voor een functie in Assen.

De school kreeg een goede reputatie

Na Dijkstra werd in juli 1856 Rein Gaukes Kuiken (1816-1890) aangesteld als hoofdonderwijzer in Nes. Ook gaf hij, met 150 gulden subsidie van de provincie, les in zeevaartkunde. De zeevaartkundige school op Ameland werd, bij missive van de minister van Binnenlandse Zaken aan Gedeputeerde Staten, verklaard een school van middelbaar onderwijs te zijn. Kuiken ging op 1 januari 1868 met pensioen, met een toelage van 318 gulden. Hij werd door Gerk Arkema opgevolgd, die nog kort zeevaartkundig onderwijs heeft gegeven, met een toelage van 150 gulden. Uiteindelijk is hij hiermee gestopt, maar het is onduidelijk wanneer precies. Wel diende de Amelandse gemeente begin 1890 nog een verzoek in bij het Rijk voor een subsidie van 1.000 gulden om een zeevaartschool te stichten. Dit werd door de minister van Binnenlandse Zaken, die destijds ook over onderwijs ging, afgewezen.

Hidde Dirks Kat was commandeur op de walvisvaart. Standbeeld in Hollum gemaakt door Frans Ram.

Er is een gedetailleerd Register van de leerlingen van de School voor Wis- en Zeevaartkunde in Harlingen bewaard gebleven, dat is gedigitaliseerd door een werkgroep van de historische vereniging Oud Harlingen. In het register worden ongeveer 64 Amelander studenten uit de periode 1854-1904 vermeld. Verder wordt onder Gedrag en Vatbaarheid meegedeeld wat naar de mening van de directeur het talent en de vorderingen van de betreffende leerling was, bij wie hij stage liep, voor welke examens hij opging en met welk resultaat, en soms aanvullende informatie zoals vertrek naar Amsterdam. Een mooie bijkomstigheid is dat het Register werd bijgehouden in de periode waarin in Nes zeevaartonderwijs werd gegeven, namelijk van 1840 tot ergens voor 1870. Wie in Nes had leren navigeren, moest in Harlingen examen doen. Dat maakt het lastig om de plek waar zes leerlingen van Ameland hun lessen zeevaartkunde volgden duidelijk te localiseren.

Voor de tijd na 1870 toont het Register hoe de stage van Amelander studenten eruitzag en voor welke examens zij kozen. Ze kozen niet voor zeil- of stoomvaart, maar gingen op voor het stuurmansexamen Grote Zeil- én Grote Stoomvaart. Na 1870 bleven ze vaak de hele winter doorstuderen en lieten ze hun studie niet meer zo makkelijk onderbreken als vroeger. Pas na een aantal herexamens lukte het om te slagen en de meesten kozen na hun opleiding voor een carrière als stuurman bij een stoomvaartrederij in Amsterdam of Rotterdam.

Wie wil weten hoe die carrières er uiteindelijk uitzagen, moet daarvoor monsterrollen (scheepspapieren met informatie over de schepen en wie ‘aanmonsterden’, ofwel de bemanning) raadplegen. In Nederland zijn die bewaard van de 18de tot de 20ste eeuw. Voor zover ze bewaard worden in archieven in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel zijn ze gedigitaliseerd en te vinden op de website van de Stichting Maritiem-Historische Databank (afgekort Marhisdata). Ook de scheepsnamen en de geschiedenis van de betreffende schepen zijn op deze website te vinden. Scheepsmachinisten komen hierin echter niet voor. De monsterrollen van de Waterschout van Amsterdam zijn als scan raadpleegbaar via de website van het Noord-Hollands Archief. Wie daarin Amelanders zoekt, kan ze vinden als de naam van die persoon bekend is.

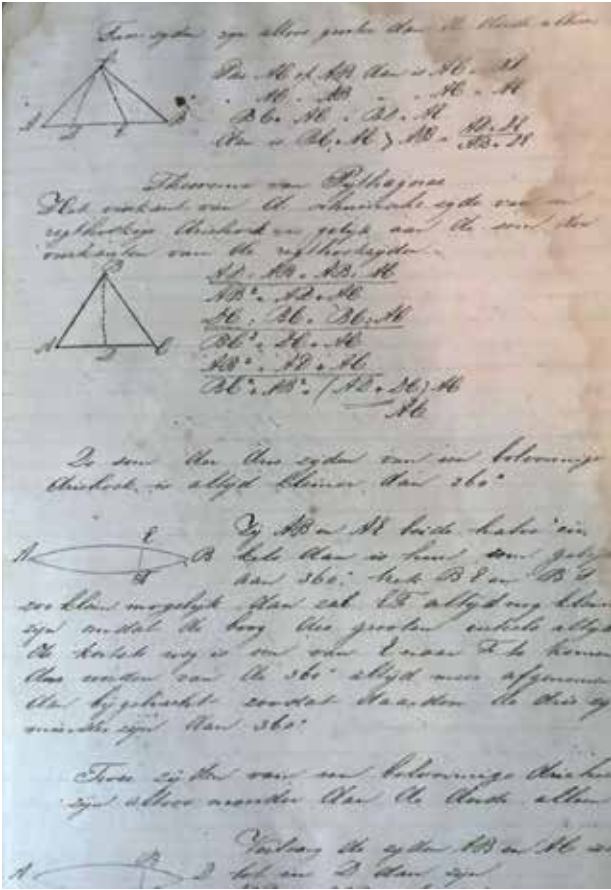
Kwaliteit van zeevaartschool

Is er zeevaartonderwijs op Ameland geweest dat een officieel karakter mag worden toegeschreven zoals dat bij een zeevaartschool hoort? Drie criteria waren daarbij beslissend: het mocht niet te veel lijken op privéonderwijs van een oud-kapitein, er moest sprake zijn van externe controle op lesinhoud en van examens door een college van commissarissen of schoolbestuur.

Wat het eerste betreft waren de beginjaren van de zeevaartschool in Amsterdam en in Harlingen ook afhankelijk

Het lessenpakket

Het lessenpakket rond 1790: simpele berekeningen t/m delen tot een plaats achter de komma, berekeningen met verhoudingen en logaritmen, driepuntmetingen en navigatie, meten van de zonhoogte, zonsklimming en -daling, magnetische declinaties, navigeren met behulp van kaarten en/of tabellen en astronomische navigatie met behulp van zon-, maan- of sterwaarnemingen. Het lessenpakket rond 1840: zeevaartkunde of stuurmanskunst, kennis van schip en tuig, touwwerk, zeilen en manoeuvreren met een schip, kennis van zeeën, winden en stromen, kennis van wetten, bepalingen en beladen van een schip en kennis van het Engels (voor gebruik bij handel en techniek).

Uit het collegedictaat van meester Dijkstra, 6 maart 1840. (Stichting De Ouwe Pölle Ameland)

> Verder lezen?

- **H.J. de Feyfer**, 'In het Licht der Zeevaart. Friese bijdragen aan het zeevaartonderwijs', Fryske Akademy nr. 469, Leeuwarden, 1974
- **Jens Jacob Eschels**, *Lebensbeschreibung eines alten Seemannes: von ihm selbst und zunächst für seine Familie geschrieben*, Husum, 1835; facs. Husum, 1983

Jurjen Leinenga (Groningen, 1958) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde op Arctische walvisvangst in de 18de eeuw. Hij is archiefmedewerker bij Doc-Direkt in Winschoten en publiceert regelmatig over maritieme onderwerpen.

Jacob Roep (Ameland, 1992) is bestuurslid van stichting De Ouwe Pölle en publiceert over de Amelander cultuurhistorie. Zijn belangstelling gaat uit naar de maritieme geschiedenis van Fryslân. Hij werkt als coördinator publiekprojecten en educatie bij Tresoar.

van de inzet van één persoon. Of het college van commissarissen op Ameland voldoende in staat was om onafhankelijk de kwaliteit van het zeevaartonderwijs te kunnen controleren, is de vraag. Er was namelijk een scherpe persoonlijke strijd gaande tussen de heer Dijkstra, onderwijzer in Nes, enerzijds en de dominee en burgemeester van Nes anderzijds. Wel staat vast dat de examens onder het toezicht van de zeevaartschool in Harlingen werden afgenomen. Dat staat volgens ons garant voor voldoende externe controle. Daarmee kan de vraag of het zeevaartonderwijs op Ameland de kwaliteit van het onderwijs aan een zeevaartschool had bevestigend worden beantwoord. <

In de geest van Domela

De expositie 'De wapens neder' in Museum Heerenveen laat zien dat elke tijd zijn eigen radicale acties kende. Die van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw waren niet massaal, maar bepaalden mede de maatschappelijke debatten van die tijd.

Actie van Onkruit bij een vliegshow. [Museum Heerenveen]

Domela Nieuwenhuis (1846-1919) was één van de oprichters van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV). De beweging had tamelijk radicale beginselen – tegen het leger en voor het opgeven van de koloniën –, kende een brede agenda en was internationaal georiënteerd. De in welingelichte kringen beroemde slogan 'Geen man en geen cent voor het leger'

Impressie van de tentoonstelling met rechts een portret van Domela Nieuwenhuis. [Foto Jaap Krol]

was toen al in zwang. Met welingelichte kringen worden de 'aktievoerders' uit de jaren zeventig en tachtig bedoeld, die opereerden vanuit vergelijkbare radicale beginselen. De tentoonstelling belicht totaalweigeraars en voormalige leden van de groep Onkruit en is mede ingericht met krantenberichten, dagboeken en actieparafernalia uit hun persoonlijke archieven.

Gevangenisstraf

De totaalweigeraars zijn interessant vanwege hun compromisloze principes. Tot 1995 kende Nederland de militaire dienstplicht, die vooraf werd gegaan door een keuring. Wie die goed doorstond, kon rekenen op een oproep, maar voor student en totaalweigeraar Willem de Haan was dat onaanvaardbaar. In de *UK* (Universiteitskrant RUG) van 14 maart 1979 verklaarde hij: 'Je kan als dienstweigeraar een beroep doen op de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, maar dat kan alleen als je al gekeurd bent (...) Is het resultaat positief dan kan je dus een beroep op wet doen, en begint het hele spul weer overnieuw. Ik vind dat een onaanvaardbaar gesol, en daar doe ik dus niet aan mee.' Willem de Haan beschouwde zichzelf dan ook als een politiek gevangene. De uiterste consequentie voor de totaalweigeraar was een

gevangenisstraf van 18 maanden, die later werd ingekort tot 12 maanden. Aldus zat Stephan Kraan van maart 1981 tot maart 1982 vast in het Huis van Bewaring te Leeuwarden. Een fragment uit zijn handgeschreven dagboek over een dispuut met een bewaarder getuigt van een strijd bare weigeraar: 'Ik liep weg want ik werd even door en door woest. Ik had hem al een keer een jongen zien slaan waarvan die lul vond dat ie niet naar de kerk mocht. Genoeg reden dus om woest te zijn. Ik ga, denk ik, maar in beklag hiertegen'. Zijn tentoongestelde collectie buttons laten zien dat de actiebereidheid over veel onderwerpen ging.

Verzameling buttons van Stephan Kraan. (Foto Jaap Krol)

Acties

Tussen 1970 en 1995 waren er in totaal 175 totaalweigeraars. Een weliswaar kleine groep, maar met een bijzonder verhaal, omdat kranten veel massaler werden gelezen en de televisie slechts twee kanalen had. Perikelen rond de dienstplicht ging iedereen aan en bereikten alle huiskamers. Een heuse toren van vijf bakken post van en voor Willem de Haan laat zien dat het veel mensen ernst was. Het is daarom jammer dat er geen selectie uit deze duizenden brieven is tentoongesteld, al is het alleen maar om aan te geven dat boze reaguurders en vurige bloggers van alle tijden zijn.

'Geen man en geen cent voor het leger'

Antimilitarisme wordt vaak in een adem genoemd met pacifisme, hoewel ze strikt genomen niet hetzelfde zijn. Grof geformuleerd zweert de pacifist geweld principieel af, waar de antimilitarist de actie niet schuwt. De actiegroep Onkruid werd in 1974 opgericht uit onvrede met de volgzame werkwijze van de Vereniging Dienstweigeraars (VD). Onkruid voerde actie bij vliegshows en militaire taptoes, pleegde inbraken in depots en kantoren en hield bezettingen in wapenfabrieken en atoombunkers. Het protest werd ook breed gehouden: in 1982 was de beweging bij acties in Amelissewerd, om de aanleg van A27 te voorkomen. De tentoonstelling laat vooral zien hoe Onkruid zich publiek manifesteerde in de maatschappij. Het gaat daarbij vooral om posters, die mooie tijdsdocumenten zijn. Een exemplaar uit januari 1982 met als titel 'onkruid pakt uit' vertelt over een inbraak in het PMC te Amsterdam, op 20 mei 1981: '20 mei jatte onkruid 3m³ (geheime) militaire documenten uit het Provinciaal Militair Commando N.H. 3m³ met [plannen voor de] inzet van het leger tegen de eigen bevolking. Een deel van de buit publiceerden we al in de PMC papers, nu zijn ze ALLEMAAL te zien!' De poster kondigt een manifestatie aan in Paradiso, die werd afgesloten met een openbare verkoop van de buit. Al lezende beseft je dat de urgentie rond protestacties bij de moderne tijd hoort én hoe de tijden zijn veranderd. De we-

reldorde was behoorlijk overzichtelijk en politieke tegenstanders wisten wat ze van elkaar konden verwachten. Een inbraak in een militair gebouw of atoombunker zegt natuurlijk wel iets over de weerbaarheid van het toenmalige leger, zoals Onkruid ook graag het vuurtje mocht opstoken. Kolonel Meijer in *Andere Tijden* (2010): 'De inbrekers hebben alleen papieren meegenomen met de classificatie 'dienstgeheim'. Dat is weliswaar niet bedoeld voor de buitenwereld, maar dat is geen gevaarlijk materiaal. De Onkruiders hebben het woordje 'dienst' wit gemaakt en vervolgens de stukken gekopieerd, waardoor opeens overal 'geheim' boven stond'. Ook de items uit het *Journal* zijn zowel actueel en gedateerd. Zo werd de ontruiming van de poortblokkade voor de vliegbasis Leeuwarden op 17 juni 1979 nog gedaan door politieagenten en mannen in stofjassen, onder een bijna stichtelijk gescandeerd 'Geen man, geen vrouw, geen cent voor het leger!'

Context

'De wapens neder' is een concrete en laagdrempelige tentoonstelling. Toch was enige context op zijn plaats geweest, vooral voor jongere bezoekers. Zomaar wat steekwoorden: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, de Club van Rome, kernwapens, Amerika versus Rusland, de opkomst van de jeugdcultuur en groeiend individualisme. In het licht van de huidige wereldproblemen is die context ook belangrijk. Totaalweigeraars en actievoerders kun je misschien zien als een marginale en autonome subcultuur, ze waren intens betrokken op de maatschappij. De geest van hun acties klinkt door in de beginselen van erfgenamen als het Dierenbevrijdingsfront en Extinction Rebellion. Zij opereren echter in een verwarrende wereldorde, waarin de begrippen 'links' en 'rechts' onderling bijna inwisselbaar zijn. Het is dan ook gissen hoe de antimilitarist Domela deze tijden zou hebben geduid. Voor de acties van de totaalweigeraars en Onkruid is dat niet nodig: die konden ongetwijfeld zijn goedkeuring wegdragen. <

Friestalige poster van de afdeling Fryslân van Onkruid. (Foto Jaap Krol)

De tentoonstelling 'De wapens neder' is tot en met 11 februari 2024 te zien in Museum Heerenveen.

Jaap Krol (Beetsterzwaag, 1970) schrijft columns en recensies voor het *Friesch Dagblad*, straatmagazine *De Riepe* en voor het literaire weblog *Tzum*. Hij schrijft ook boeken, zoals *Bovendien ziet niemand je als je zwemt* (2021) en *Wederzien - Wederopbouw in Noord-Nederland* (2020). Daarnaast verzorgt hij lessen voor de Schrijversvakschool Groningen.

Oudejaarstradities onder druk

Vlak voor de kerstdagen van 2018 werd in Sint Nicolaasga met een stille tocht afscheid genomen van het carbidkanon. Ondanks het verbod van de gemeente werd er rond de jaarwisseling toch mee geschoten. (Foto Douwe Bijlsma, Gewoon Dwaan)

Tijdens corona lag ook de jaarwisseling plat, behalve het carbidschieten. Dat mocht – met gepaste onderlinge afstand – op veel plekken gewoon doorgaan. Noord- en Oost-Nederland zijn vergroeid met de knallende melkbus. Ook Friesland, met name de zuidoosthoek, waar de ‘kanonnen’ steeds groter werden en dus regeltjes volgden. Sander de Rouwe, geboren en getogen in Bolsward en burgemeester van Kampen, is op 1 december gastheer van een heus ‘carbidcongres’ in zijn raadszaal. Daar verschijnt ook *Mut kunn’n*, een bijzonder boek over carbidschieten en andere oudejaarstradities. Ze zijn uitgeroepen tot immaterieel erfgoed door UNESCO, maar staan maatschappelijk sterk onder druk. Dat geldt ook voor oudjaarsfenomenen als De Geitefok en Frijsteat Folgeren. Ze komen ook uitgebreid voorbij. Plattelandstradities die lijden onder maatschappelijk gebrek aan humor, regeldrift en gebrek aan verdraagzaamheid.

De auteurs zijn neven. De ene, Jonn van Zuthem, is historicus en de andere, Johan Ekkel, is politieman en momenteel korpschef van IJsselland. Toen Ekkel als jong agent bij de Kamper politie kwam, had hij het jaarlijks aan de stok met carbidschutters. De stad was in de jaren zeventig nationaal bekend als slagveld van jonge melkbusschutters uit Brunnepe, een voormalig dorp in de stad dat plattelandstradities in ere houdt, en de Mobiele Eenheid. Ekkels leermeester in Kampen, de in Appelscha geboren korpschef Tjibbe Oldersma, haalde destijds de angel uit de rellen door juist het optreden van de politie te veranderen. In diens woorden: ‘De helm ging af, de wapenstok in de kast, we gingen praten.’ Er werd in Oldersma’s ogen door de politie veel te hard ingeslagen op mensen die ‘je een maand later juist moet bijstaan omdat bijvoorbeeld hun kind in de problemen zit.’ De politie mag het vertrouwen niet verspelen. Het zijn de hete jaren in Kampen waar het boek *Mut kunn’n* (de Kamper/Nedersaksische variant van ‘moet kinne’) vooral over gaat. Maar ook Friesland, Groningen, Drenthe en Gelderland kennen carbidtradities en oudejaarsploegen, dus ook die zijn meegenomen. En er is *timing*. Om in carbidtermen te blijven, het deksel schoot in Nederland van de melkbus: het maatschappelijke debat ontbrandde. De melkbus, in onbruik geraakt bij de melkproductie, werd met de trekkers mee het symbool voor verzet van boeren, het vieren van de plattelandscultuur, de wens volkstradities in ere te houden en de ‘mienskip’ of ‘noaberschap’ centraal te stellen. ‘Mut kunn’n’, de titel alleen al kun je lezen als pleidooi voor verdraagzaamheid. Met melkbusschieten mee lijden ook oudejaarsploegen als De Geitefok in

Oldeberkoop, of ludiek-kritische evergreens als ‘Frijsteat Folgeren’ onder maatschappelijk verlies aan gevoel voor humor en gebrekkige verdraagzaamheid. Ooit werd een mooie oudejaarsstunt afgedronken met een kratje bier, van het lijdend voorwerp aan de oudejaarsploeg, terwijl de protocollen- en vergunningencultuur van nu leidt tot aangiftes. Van de politie zelf, nota bene, zoals in Hilversum vorig jaar, waar De Geitefok – zoals iedere plattelander voorspelde – de totaal overbodige letters ‘Top 2000’ bleek te hebben ‘geleend’ en uiteraard zonder schade weer terugbracht. Oldersma draait zich om in zijn graf, terwijl de maatschappij worstelt. Het boek van Ekkel en Van Zuthem is een maatschappelijk relevante publicatie, nog los van het toegankelijke historische overzicht – met prachtige foto’s erbij – dat het biedt en waarom het bij dit project eigenlijk ooit begonnen was. <

Mut kunn’n. Carbidschieten en andere oudejaarstradities

Johan Ekkel en Jonn van Zuthem

Waanders, Zwolle, 2023

144 p. | € 22,95

isbn 9789462625136

Herman Broers (Burgum, 1970) is hoofdredacteur van *Fryslân* en *Friesland Post*. Tevens is hij voorzitter van de Historische Vereniging voor de IJsseldelta ‘Jan van Arkel’ in Kampen.

Verandering houdt tradities levend

Het Fries Museum heeft een dramatisch schilderij dat feitelijk de ondergang van de Fries-Groninger dracht in beeld brengt. De Harlinger schilder Pieter Willem Sebes brengt in 1857 genadeloos in beeld dat het gouden oorijzer vereiste dat het haar kort geknipt moest worden. De onverbiddelijke mem staat met de schaar in de hand. Het gouden oorijzer blinkend voor zich. De oudere dochter, reeds onder het ijzer, troost haar zus en probeert moeder tot uitstel te bewegen. De voorouders kijken vanuit hun portret streng toe.

'Het oorijzer' door Pieter Willem Sebes, 1857. (Fries Museum)

In Groningen zal het er niet anders aan toe zijn gegaan, in beide provincies raakte de dracht met het oorijzer uit de mode. Rond de tijd dat het schilderij ontstond, kwamen in het noorden jonge vrouwen in opstand tegen deze aantasting van hun integriteit. Het resultaat was dat de Fries-Groninger-Drentse dracht, die onderling slechts

enkele kleine verschillen kende, gestaag achteruit ging en rond 1900 door enkele hoogbejaarde vrouwen gedragen werd.

Onlangs bezocht ik in het Stavanger Museum een expositie over de 'Bunad', het traditionele regionale kostuum van Noorwegen, dat nog volop in gebruik is. Elke streek in Noorwegen heeft zijn eigen bunad, vergelijkbaar met onze streekdracht. Waar in Nederland de streekdracht in de 20ste eeuw nagenoeg verdween, is deze in Noorwegen nog altijd volop in gebruik bij persoonlijke hoogtepunten als doop, confirmatie in de kerk, huwelijk en op de nationale Noorwegendag. De geschiedenis van de bunad heeft dan ook alles te maken met de Noorse onafhankelijkheid uit 1905. In de aanloop daarnaar toe wilden de Noren hun eigenheid benadrukken met het dragen van een nationaal kostuum. Vele waren voorzien van uitbundig borduurwerk. Net als in Nederland was er her en der nog streekdracht, maar veelal was die al verdwenen. In de revival van de bunad speelde de Noorse schrijfster Hulda Garborg (1862-1934) een grote rol. Zij ontwierp ook bunads voor streken waar geen dracht meer gebruikt werd op basis van overgeleverde antieke kleding en oude afbeeldingen. Nog belangrijker was dat zij vond dat kleding comfortabel moest zijn. Aanpassingen aan de oorspronkelijke draagwijze was daarbij noodzakelijk. Die aanpassingen maakten dat de bunad in gebruik bleef. In Nederland bleef men vasthouden aan allerlei onprettige gewoonten.

Populair

Het museum in Stavanger liet zien dat de bunad de laatste decennia steeds populairder wordt bij de confirmatie. De bevestiging van het geloof in de Noorse Lutherse kerk is vergelijkbaar met de openbare belijdenis in de Nederlandse Protestantse Kerk. Het zijn overigens vooral de meisjes die de plechtigheid in bunad bijwonen. De expositie liet ook zien dat onder de LGBTQ-gemeenschap de bunad zich aanpaste aan liefhebbers die het droegen bij hun huwelijk. Ook onder migranten waren enthousiaste bunad-dragers. Met afschuw werd bericht dat deze soms doodsb bedreigingen kregen. Alsof de bunad er alleen is voor mensen die in bloedlijn Noors zijn. Juist door open te staan voor iedereen en aan te passen aan veranderende tijden, niet alleen met betrekking tot draagcomfort, blijft een mooie traditie als de bunad in stand. Het laat zien dat tradities zonder verandering niet voortbestaan met culturele verarming als gevolg. Het Noors Instituut voor Bunad en Volksdracht verklaart dat zij een tolerante en ruimdenkend gebruik van de bunad voor staat. <

Onder de titel 'Naburen' werpt Egge Knol (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij is oud-conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst in het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

'Paasch Wensch' van Wijbe de Boer uit 1836. (Museum Joure)

Wensbrieven kregen ouders cadeau op een christelijke feestdag of met nieuwjaar. De brief diende om te laten zien hoe goed het kind al kon schrijven. Deels gedrukte wensbrieven zijn in meerdere Nederlandse museale collecties te vinden. Het bijzondere van deze Friese exemplaren is, dat alle versieringen met pen en inkt zijn aangebracht.

Het wat en waarom van de wensbrief is voor het eerst besproken in de laat 18de-eeuwse studie *Natuurlyke historie van Holland* over de Nederlandse samenleving. In de kustprovincies laten schoolmeesters hun leerlingen 'fraaie, of ten minste op hun best geschreeven [...] gedichten' schrijven. Het vel papier wordt vervolgens door 'den Meester versierd' naar bekende voorbeelden uit de kalligrafie. Uit recent onderzoek weten we dat de scholier tijdens de feestelijkheden het gedicht voorleest in bijzijn van het hele

De meester van de pauw

Museum Joure bezit vier 19de-eeuwse wensbrieven. Dit zijn door schoolgaande kinderen geschreven gelukwensen voor ouders bij gelegenheid van Nieuwjaar, Pasen, Pinksteren en ook de jaarlijkse kermis. Alle vier hebben een rijk versierde aanhef, een opvallende eerste letter, sierlijke spiralen in de kantlijnen en in het midden van het vel papier een gedicht, naar een voorbeeld van de onderwijzer of overgenomen uit een boek. De sociale afkomst van de briefschrijvers varieert van de zoon van een boerenknecht tot jongens uit een invloedrijke middenstandsfamilie. Waar haalden ze hun inspiratie vandaan?

gezin. Vervolgens overhandigt die de wensbrief aan zijn ouders. Als beloning krijgt de briefschrijver iets lekkers. Wanneer de geheel met pen en inkt vervaardigde wensbrief concurrentie krijgt van gedrukte exemplaren vanaf het midden van de 17de eeuw, blijft de invloed van de vroeg 17de-eeuwse kalligrafie bespeurbaar. De eerste gedrukte 'Krans- of Lyst Printen' komen overeen met de gekalligrafeerde wensbrieven. Terwijl de variatie aan illustraties met de tijd groter wordt, blijven quasi-gekalligrafeerde exemplaren verkrijgbaar. Daar komt bij dat menig schoolmeester ook op voorgedrukte prenten spiraalvormige figuren blijft tekenen. Die vult de lege ruimte tussen het gedicht en het drukwerk. Zo blijft de vroeg 17de-eeuwse kalligrafie van invloed op de traditie, zoals ook de decoratie van de Jouster wensbrieven laat zien. De oudste Jouster wensbrieven dateren uit de tijd dat de onderwijsinspectie probeert het schrijfonderwijs te

verbeteren. In de eerste helft van de 19de eeuw pleiten schoolopzieners voor invoering van één standaard lettertype dat ook aan elkaar geschreven kan worden. Dat zou het schrijftempo verhogen en tevens de leesbaarheid verbeteren. Ook hopen zij eerder in het curriculum met schrijven te beginnen. Onvoldoende motorische vaardigheid van jonge kinderen kan worden ondervangen door het gebruik van lei en griffel. Op deze manier zou het schrijfonderwijs goedkoper en dus voor meer kinderen toegankelijk worden. Voor dit streven bestaat brede steun bij de burgerij. Die ziet in verbetering van het onderwijs hét middel om de structurele armoede te bestrijden. Vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) verzet veel werk – van het stichten van kweekscholen tot het uitgeven van schoolboeken.

Gebrekkige letters

Voor voorstanders van onderwijsvernieuwing staat de wensbrief voor alles wat fout is aan het schrijfonderwijs. Om te beginnen krijgt mooi schrijven prioriteit boven doelmatig schrijven. Verder bestaat de didactiek enkel uit het kopiëren van voorbeelden. Een voorbeeld is te vinden in *Proeve eener beknopte geschiedenis van het lager onderwijs in ons vaderland* (1824) van theoloog A.J. Berkhout (1777-1858). Volgens deze schoolopziener worden de meeste wensbrieven opgetekend in 'gebrekkige letters' en dienen de 'krullen, figuren, vogeltjes, veeren, mannetjes enz.' om dat te verhullen. Ook het Nut velt een hard oordeel in de *Handleiding tot de schrijfkunst* (1830). Hierin stelt auteur P.J. Boonekamp dat 'men een' rand van krullen [...] niet zal aantreffen bij schrijvers van eenigen smaak'; die zullen 'alle overvloedige versieringen, en dus ook de vogels of andere beelden, [...] afkeuren'. Dat de auteur ook ambtenaar is op het ministerie van Binnenlandse Zaken komt duidelijk naar voren in de voorschriften: letters moeten altijd op dezelfde manier geschreven worden. Ook moeten ze precies onder elkaar staan zodat als vanzelf een kantlijn ontstaat. Kortom, volgens deze door het Nut bekroonde handleiding hoort schrijfwerk er voortaan uit te zien als drukwerk. Om het schrijfonderwijs te verbeteren, hebben schoolopzieners maar één beleidsinstrument ter beschikking: de onderwijsakte die is ingevoerd met de Schoolwet van 1806. Deze akte onderscheidt vier rangen met oplopende kennis van alle schoolvakken. Deze eisen dringen de aandacht voor kalligrafie naar de achtergrond – op Nutskweekscholen wordt dat vak niet eens meer onderwezen. De aspirant-onderwijzer is aangewezen op onderricht van een ervaren onderwijzer. Deze ontwikkeling verklaart mede de grote toename van gedrukte wensbrieven. Daarmee kan de onderwijzer zijn geringere vaardigheid verhullen en tevens – met de verkoop van decoratieve prenten – zijn inkomen aanvullen. Zodoende worden gekalligrafeerde wensbrieven als die uit Joure steeds zeldzamer.

De Jouster wensbrieven hebben niet alleen overeenkomsten in bladspiegel en decoratie, maar ze delen nog een stijlfiguur: een pauw die steeds op dezelfde manier wordt getekend. Eén grote spiraal geeft de borstkas aan en twee krullende lijnen de hals. Daarboven staat een vette kromme lijn voor de schedel en een dikke punt voor het oog. Aan de onderkant staan twee rechte lijnen voor de staartveren en een spiraal voor de pauwenogen. Deze overeenkomsten duiden op de hand van één kalligraaf. Uit onderzoek blijkt dat dat Wijtze Jentjes Coopmans moet zijn.

Een wensbrief voor de enige ouder is bijzonder cadeau

Wanneer de wensbrieven worden geschreven – tussen 1836 en 1872 – zijn er verschillende lagere en middelbare scholen in Joure. Vanwege personeelwisselingen komen de betrokken leerkrachten niet in aanmerking. Alleen de lagere school van het nabijgelegen dorp Broek heeft in deze periode dezelfde meester, en dat is Coopmans. Zijn loopbaan volgt het traditionele pad: als hij wordt bevorderd tot bovenmeester in 1820, heeft hij al een aantal jaren als ondermeester 3e klasse gewerkt. Tot de benoeming wordt besloten op een bijeenkomst van stemgerechtigde boeren – van een open sollicitatieprocedure, waarop de onderwijsinspectie aandringt, is geen sprake. Op dat moment is hij nog niet bevoegd – pas een jaar later haalt hij de vereiste tweede rang. Als schoolhoofd ontvangt hij per jaar 100 gulden van het Rijk, 80 gulden van de kerk en schoolgeld van de leerlingen. Hij mag gebruik maken van een woning in het schoolgebouw aan de Jouster vaart. Zoals alle onder-

Kind met wensbrief op een tekening in het kinderboek *Vaderlandsche kindervreugd*, vertoond in acht kunstplaten; met toepasselijke gedichtjes uit 1815.

'Nieuwe Jaar Wensch' van Petrus Sybrandus Keverling uit 1846. (Museum Joure)

'Nieuwjaarswens' van Brant Petrus Keverling uit 1872. (Museum Joure)

Zilveren erепенning van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, uitgereikt aan onderwijzer Wijtze Coopmans. Gemaakt door J. Elion. [Fries Museum, collectie Koninklijk Fries Genootschap]

wijzers vult hij zijn inkomen aan met werkzaamheden voor de kerk. Hij treedt op als voorzanger in de Hervormde Kerk te Broek en de Doopsgezinde Kerk te Joure. Verder geeft hij leiding aan koren van zowel het doopsgezinde als het hervormde kerkgenootschap in Joure. Dergelijke bijverdiensten zijn nodig tot de Onderwijswet van 1857 onderwijzers een minimuminkomen garandeert. Coopmans zet zich in voor onderwijsvernieuwing: hij meldt zich bij het Jouster Departement van het Nut kort na de oprichting in 1822. Wat hij daar doet, valt moeilijk te zeggen vanwege het ontbreken van archiefmateriaal. In elk geval geeft hij leiding aan de Departemints-sjongskoalle en luistert hij met dit koor menig Nutsavond op. Ook maakt hij gekalligrafeerde naamlijsten van alle leden van het departement. Het afdelingsbestuur is zo ingenomen met het resultaat, dat die worden ingelijst voor de viering van het 100-jarig bestaan. Of dat werk is betaald, is niet duidelijk – waarschijnlijk is het zijn bijdrage aan de feestelijkheden. Dat zijn verdienste groot is geweest, moge blijken uit de zilveren penning die de landelijke vereniging hem toekent in 1878.

Arbeiderszoon Wijbe

Een van Coopmans’ leerlingen is Wijbe de Boer. Van hem is een Paasch Wensch bewaard gebleven. Wanneer Coopmans in 1820 aantreedt als hoofdonderwijzer, woont de familie De Boer op een boerderij even ten noorden van de school. Tjitze de Boer en Akke Nijland huren sinds 1818 de ‘zathe en landen’ op Noordbroek no 9. Op dat moment hebben zij een schoolgaande dochter van 7, Fokje, en een

kleuter van 4, Grietje. Waarschijnlijk betekent het bedrijf een trede hoger op de maatschappelijke ladder: voor hun huwelijk waren beide echtgenoten werknemer. Wijbe wordt 7 mei 1924 geboren, het gezin woont dan in Nijega. Bijna vijf jaar later overlijdt moeder Akke in Teroele. Als alleenstaande ouder valt Tjitze voortzetting van zijn middelgrote bedrijf zwaar: ruim een jaar na het overlijden van zijn vrouw gaat hij over tot verkoop van vee, wagens en gereedschap. Met 1.321 gulden valt de opbrengst tegen, als gevolg van een crisis in de veeteelt en de dreigende afscheiding van België. Waarschijnlijk vestigt het gezin zich vervolgens in Joure. In elk geval draagt vader 50 cent bij aan een Jouster armenkas in 1832. Ook wordt hij vermeld als ‘arbeider te Joure’ op de huwelijksaktes van zijn dochters in 1838 en 1840. Een decennium later staan vader en zoon ingeschreven bij dochter Grietje en haar echtgenoot Sytze Gorter op Midstraat 72. In Joure treft de familie De Boer Coopmans bij diens werkzaamheden voor de doopsgezinde gemeente. Tjitze heeft zich vlak voor zijn huwelijk laten inschrijven bij dit kerkgenootschap. De ‘doopse’ context komt duidelijk naar voren in het stichtelijke karakter van Wijbes gedicht:

Juicht nu tot Gods eer:
Jezus is verrezen!
Jezus onze Heer,
Zegeviert als held (?)
Over doods geweld
Jezus zij geprezen!

Dergelijk taalgebruik wordt niet langer passend gevonden voor kinderen vanaf het begin van de 19de eeuw. Dat Wijbe en Coopmans elkaar enkel kennen van de kerk, kan verklaren waarom er onderaan de brief ‘Wiebe’ staat in plaats van ‘Wijbe’. Wellicht mag de twaalfjarige Wijbe de wensbrief maken, omdat de familie hecht aan haar vroegere status van zelfstandige boeren. Gezien de bescheiden omstandigheden waarin hij in 1836 verkeert, is een wensbrief voor de enige ouder een bijzonder cadeau. Van een eventuele vergoeding voor de meester ontbreekt ieder spoor.

Middenstandskinderen Keverling

Van de middenstandsfamilie Keverling zijn drie wensbrieven bewaard gebleven, twee van Petrus Sybrandus en een van Brant Petrus. Coopmans kent Brant Keverling vanwege zijn werkzaamheden voor de hervormde gemeente en zijn lidmaatschap van het Nut. In beide organisaties vervult Brant bestuurlijke of organisatorische functies. Hij komt uit een middenstandsfamilie, geeft leiding aan een leerlooierij met enkele personeelsleden en woont aan de Midstraat 293. Waarschijnlijk neemt Brant het initiatief tot het maken van de Nieuwe Jaar Wensch (1846) en de Pinkster Wensch

Wensbrief in een voorgedrukte lijst. [Fries Museum]

[1849], zodat zijn zoon Petrus Sybrandus de band met zijn oom en tante kan versterken. Op dat moment is hij ruim zestig jaar en overweegt de benoeming van een voogd. Zijn eerste twee huwelijken zijn kinderloos gebleven. Zijn tweede vrouw schonk hem drie zoons die binnen het jaar overleden. Vervolgens overleed zijn derde vrouw negen dagen na de geboorte van zijn vierde kind. Wanneer hij overlijdt in 1854, komt de zestienjarige Petrus Sybrandus op eigen benen te staan. Die begint de bekende geelgieterij Keveling in het pand van de leerlooierij aan de Overspitting. Enkele jaren later trouwt hij met Geertje Taconis en samen stichten ze een groot gezin. Van hun oudste zoon Brant Petrus is ook een nieuwjaarswens (1872) bewaard gebleven.

Spiraalvormige figuren vullen de ruimte tussen gedicht en drukwerk

Terwijl documenten betreffende de familie De Boer blijk geven van neerwaartse sociale mobiliteit, spreekt uit informatie over deze familie een streven naar financiële zekerheid en maatschappelijke status. Brant sluit zijn tweede en derde huwelijk namelijk op huwelijksvoorwaarden. Daarbij verwerft Brant het recht het vermogen van zijn echtgenote te beheren en de inkomsten daarvan te gebruiken voor het gemeenschappelijke huishouden. Mocht hij als eerste overlijden, dan kan zijn vrouw slechts beperkt aanspraak maken op het vruchtgebruik van zijn vermogen. De bepalingen bij het derde huwelijk zijn nog stringenter dan bij het tweede huwelijk: er wordt een speciaal fonds voor de weduwe ingesteld dat 400 gulden per jaar zou moeten opleveren. Vooral dat laatste contract laat zien dat Brant zijn vermogen in de familie wil houden.

Ook al heeft Brant een persoonlijke reden om de wensbrieven te laten maken, de invloed van het Nut komt duidelijk naar voren. De toon van de gedichten past bij een kind:

Waarde Oom, lieve Tante,
'k ben vandaag zoo in mijn schik
Dat ik u mag schrijven (?)
In dit blijde oogenblik.

'k Paar nu mijn zegenwensen (?)
In dit nieuw beginnen jaar;
Met die, Mijner medemenschen,
Met de juichende schaar (?).

De regels zijn kort maar krachtig, het rijmschema gevarieerd en het metrum duidelijk voelbaar. Verder zijn deze regels overgenomen uit het voorbeeldboek *Vijf en twintig nieuwjaarswensen voor kinderen* (uit omstreeks 1890).

Decoratief drukwerk

Nederlands onderzoek naar wensbrieven richt zich op slechts één onderdeel van de traditie: prenten met randversiering in de vorm van een rechthoek (lyst) of een ovaal (krans), waarin scholieren gedichten schrijven voor ouders of andere familieleden. Dit decoratieve drukwerk verschijnt vanaf het midden van de 17de eeuw; de markt groeit vooral in de 19de eeuw. Drukkers weten dat er een markt voor deze prenten is: onderwijzers versieren namelijk de wensbrieven van hun leerlingen vanaf de vroege 17de eeuw. Op deze manier proberen zij reclame te maken voor hun schrijfonders – daarvoor moeten ouders tot 1857 extra lesgeld betalen. Een onderwijzer hoort het schoonschrift te beheersen; het is een vast onderdeel van de opleiding tot het begin van de 19de eeuw. Volgens kalligrafen Van Gestel en Van der Laan volgen Nederlandse onderwijzers voorbeelden uit de vroege 17de eeuw. Toen zette de Antwerpse migrant Van den Velde (1568-1623) een nieuwe standaard met zijn *Spiegel der schrijfkunst* (1605). Hij introduceerde een nieuwe bladspiegel met een grote eerste letter die los staat van de tekst, met krullen versierde kapitalen en spiraalvormige figuren in de kantlijn. Deze stijl raakt snel ingeburgerd in de Republiek. Onderwijzers houden daaraan vast, omdat het schoonschrift zich te snel ontwikkelde om te kunnen bijbenen. Hier is van belang dat Van den Velde's stijl duidelijk naar voren komt in Coopmans' brieven. Ook al zijn de Jouster wensbrieven uniek in de 19de eeuw, ze sluiten naadloos aan bij de wensbrief van de vroege 17de eeuw.

Dergelijke boeken worden onder meer door het Nut uitgegeven ter ondersteuning van de onderwijsvernieuwing. In de jongste wensbrief komen andere aspecten van de onderwijsvernieuwing naar voren: de dichtregels zijn geschreven op potloodlijnen. Ook de gekalligrafeerde letters zijn strakker vormgegeven en daardoor duidelijker leesbaar. Deze brief is geschreven ten tijde van het Nutsjubileum. Omdat Coopmans dan al 74 is, kan dit zijn laatste kalligrafische werk zijn.

Lange traditie

De wensbrieven van Museum Joure passen in een lang bestaande en breed gedragen traditie in de Nederlandse kustprovincies. De Jouster wensbrieven komen overeen met de oudste exemplaren: de versieringen volgen de kalligrafie van de vroege 17de eeuw. De versieringen zijn alleen niet aangebracht door de 'eigen' onderwijzer, maar door een bekende van hun ouders. De briefschrijvers verschillen van sociale afkomst: terwijl Wijbes vader deel uitmaakt van de arbeidersklasse, hoort Petrus Sybrandus' vader als ambachtsman tot de lagere middenklasse. Omdat Petrus Sybrandus een moderne onderneming begint, kan zijn zoon Brant Petrus gerekend worden tot de gegoede burgerij. Zo laat de Jouster collectie zien dat de traditie in brede kring leeft. Ook wordt duidelijk dat de gekalligrafeerde wensbrief nog steeds deel van de traditie is. Bovenal toont de collectie het meesterschap van een onbekende kalligraaf wiens werk anders vergeten zou zijn. <

Tijdelijke expositie

De wensbrieven zijn te zien in een tijdelijke expositie in Museum Joure, aangevuld met voorbeelden van schrijfonders en de penning voor Wijtze Coopmans.

Mijn dank gaat uit naar Marijke Bakker-de Jong, Geurt Collenteur, Ypie Kraes, Hanneke Staal en Margreet van der Zee voor hun commentaar en advies.

> Verder lezen?

- **J. van der Veer**, "Al wat uw hart maar kan begeeren, Dat wensch ik U duizend keeren." Nieuwjaarsbrieven, prenten en gedichten", *Tradities. Tijdschrift over tradities en rituelen*, jg. 9 [2003], no. 4, pp. 21-26
- **L. Buijnsters-Smets**, *Decoratieve prenten met geschreven wensen 1670-1870*, Nijmegen 2007
- **B.O. Schoemaker**, *Gewijd der jeugd voor taal en deugd. Het onderwijs in de Nederlandse taal op de lagere school, 1750-1850* (diss.), Leiden, 2018

Marja van Tilburg (Oss, 1955) doet onderzoek voor Museum Joure. Daarvoor werkte zij als Universitair Docent bij de Afdeling Geschiedenis en het Centrum voor Gender Studies van de RuG. Haar proefschrift uit 1998 gaat over adolescentie en gender bij de Nederlandse burgerij.

‘De boer op’ met veehandelaar Roelof Baron

Het is lange tijd een vertrouwd beeld op het Friese platteland: een veehandelaar onderweg naar boeren. Door de veranderingen in de agrarische sector is het beeld verdwenen. Roelof Baron (1913-1994) was een van hen en ooit een bekende verschijning op boerenerven in Zuidoost-Friesland en op veemarkten. Historica Minie Baron, zijn dochter, schetst ‘heit’ in een persoonlijk portret en beschrijft daarmee een uitgestorven beroepsgroep die ‘de boer op ging’ en onlosmakelijk deel uitmaakte van het Friese platteland.

In het boek *Geschiedenis van de veehandel en veemarkten in Friesland* dat in 2022 verscheen, wordt beschreven dat de handel in vee in deze provincie een lange traditie kent. Tweeduizend jaar geleden reizen kooplui al naar de Romeinse legers langs de grote rivieren om er Fries vee af te zetten. Tot het midden van de 19de eeuw ligt het zwaartepunt in de professionele veehandel op de lange-afstandshandel. De lokale en regionale handel wordt tot dan toe grotendeels door boeren zelf gedaan of het is een bijverdienste voor bijvoorbeeld slagers.

Opbloei

Wanneer in de omringende Europese landen rond 1840 als gevolg van de industrialisatie de bevolking en de welvaart groeit, neemt de vraag naar voedsel sterk toe. De Friese veestapel groeit fors en de uitvoer naar die landen explodeert. Voor de veehandel betekent dit een flinke impuls. Er ontstaat een nieuw werkterrein, want boeren krijgen het te

Rond half een worden de marktberichten op de radio beluisterd

druk om zelf te handelen en kennen de sneller wisselende marktprijzen minder goed.

Er ontstaat een nieuwe groep veehandelaren, boerenhandelaren genoemd. Ze kopen het overtollige vee van de veehouders op en zijn het voorportaal voor exporteurs, grote messterijen en slachterijen. Dit wordt de collecterende handel genoemd. De afzet vindt plaats op de tientallen veemarkten. Het aantal nieuwe veemarkten dat tussen circa 1840 en de Eerste Wereldoorlog in de provincie tot stand komt, is aanzienlijk. In de tweede helft van de 20ste eeuw krimpt het aantal boerenhandelaren; meer vee en minder boeren, meer handel en minder handelaren. De concentratiebeweging in de veehouderij spiegelt zich in de veehandel.

Omstreeks 1980 is een groot deel van de boerenhandelaren stilaan verdwenen. Anderhalve eeuw waren ze echter een vaste figuur op het Friese platteland. Lopend, fietsend, op de brommer of motor en met een alerte blik in de ogen spiedden ze de weilanden af naar verhandelbaar vee. Hun vee- en marktkennis en klantenkring werd doorgegeven aan zonen of neven. Er ontstonden hele dynastieën, generaties van veehandelaren binnen één familie. Decennialang waren

< Roelof Baron met een kalf op de veemarkt in Leeuwarden. Dit kalf is hem op de markt ontstolen, maar hij vindt het terug aan de hand van zijn kenmerk: weggeknipt haar achter het linkeroor. De politie erkent dit als rechtmatig bewijs en hij krijgt zijn kalf terug. Dit is de politiefoto die is gemaakt als bewijs dat het dier aan de rechtmatige eigenaar terug is bezorgd. [Particuliere collectie Minie Baron]

namen als Nicolay, Heeringa, Bles, Noordenbos, Rozenberg en Pilat bekende klanken op de Friese veemarkten. Niet altijd is de veehandel een familieaangelegenheid. Roelof Baron, Jacob Turksma en Bonne Speerstra bijvoorbeeld, zijn de enigen in hun familielijn met dit beroep. Wat voor allen geldt, is dat de veehandel dicht bij het gezinsleven staat. Zo gaat dat ook in het gezin van mijn vader, Roelof Baron. Heit vertegenwoordigt een karakteristieke beroepsgroep aan de hand van wiens voorbeeld de verstengeling van het handelsleven met dat van zijn gezin te schetsen is.

Dagelijkse routine

Als Roelofs kinderen even na acht uur 's morgens de jas aandoen om naar school te gaan, trekt heit tegelijkertijd zijn stevige overjas aan om bij zijn klanten langs te gaan, hij gaat 'de boer op'. Meer dan zestig jaar bezoekt hij zijn vaste kring van boeren. Eerst op de fiets en later op de bromfiets is hij drie of vier dagen in de week onderweg in de dorpen Appelscha, Langedijke, Wateren, Zorgvlied, Elsloo, Oude Willem, Fochteloo, Weperpolder, Ravenswoud en

Roelof Baron handelt vooral in nuchtere stierkalveren, schapen en varkens. Eind jaren vijftig vervalt het verplichte examen en de erkenning, omdat het algemene scholingspeil in Nederland in deze jaren snel stijgt. Een verplichte inschrijving bij het Bedrijfschap komt er voor in de plaats. [Particuliere collectie Minie Baron]

Oud-Appelscha 64, nu Wester Es 29. Van hieruit wordt in de eerste jaren de veehandel bedreven. [Particuliere collectie Minie Baron]

Appelscha-Boven. Altijd nieuwsgierig naar hoe het er met de veestapel van de boeren voor staat, wat er op stal staat en wat er in de weilanden loopt.

Al op zijn twaalfde handelt heit in kleinvee, vooral kippen en konijnen. Zo beginnen veel veehandelaren. De lagere school heeft hij dan al twee jaar achter zich gelaten, omdat hij twee keer een klas overslaat. Hij is een slim kereltje, maar het advies om hem naar de HBS te sturen, is voor het eenvoudige boerengezin in Oud-Appelscha (nu Wester Es 29) niet haalbaar. Het boerenbedrijfje wordt door zijn twee oudere broers gerund, zijn vader is jong overleden. En zoals dat in de vorige eeuw vaker voorkomt: de jongste zoon voor wie geen plaats meer is op de boerderij, wordt veehandelaar. Op oudere leeftijd vertelt hij zijn kinderen eens dat hij wel graag veearts had willen worden.

Rond zijn twintigste handelt Roelof Baron inmiddels in kalveren, schapen en varkens. Hoofdzak wordt gaandeweg de handel in nuchtere stierkalveren. De eerste handels- en marktkennis heeft hij zonder twijfel opgedaan op de vee-markten in Appelscha en omliggende dorpen, die voor de oorlog nog alom bestaan. Langzamerhand verwerft hij zijn grote kennis van vee en bouwt hij een vaste klantenkring op. Roelof trouwt in 1945 met Fardoe Kruid en verhuist een paar jaar later naar nummer 39 A (nu Wester Es 20) waar ze een huis hebben laten bouwen. Achter het huis worden stallen gebouwd om het gekochte vee in te verzamelen. En er komt telefoon; veehandelaren behoren na de oorlog tot de eersten in de dorpen die telefoon hebben. Het vergemakelijkt hun werk en ze kunnen beter op de hoogte blijven van marktontwikkelingen en prijzen. Mem is de telefoniste, zij neemt de boodschappen aan en overlegt met de vracht-

rijder over het vervoer. Ook de kinderen moeten wel eens een boodschap doorgeven aan een klant als ze naar school gaan.

Veemarkten en markthandel

De dag voor de markt wordt het vee bij de boeren opgehaald. Aanvankelijk haalt heit de dieren zelf op, op de transportfiets of in een kar achter de fiets. Hij neemt soms wel acht kalveren in één rit mee: drie voorop in de bak van de transportfiets en vijf in de kar achter de fiets. Eind jaren vijftig verandert dit. De veerijder haalt 's nachts het vee bij de boeren op en rijdt, nadat hij ook heit heeft opgehaald, door naar de markt. Er komt dan een eind aan de zware fietsritten en het werk wordt een stuk lichter. Inmiddels is er ook een bromfiets aangeschaft wat sneller gaat. Marktdagen zien er anders uit dan de dagen 'bij de streek'. 's Nachts rond drie uur, in het drukke voorjaar nog een paar uur eerder, komt de veerijder langs. Al eerder horen de kinderen hun ouders beneden stommelen. Heit krijgt een stevige boterham en koffie voordat hij afreist naar de markt. Even later rijdt de vrachtauto weg en keert de rust in huis terug.

Heit houdt van de handel en voelt zich prettig tussen vee

Dinsdag en vrijdag zijn de marktdagen. Na de oorlog, als de kleine Stellingwerper markten ter ziele zijn gegaan, wordt het aangekochte vee verkocht op de markten in Wolvega, Leeuwarden, Groningen en Zwolle. Op de markt worden de kalveren verkocht aan exporteurs. Heit zijn vee gaat vooral naar Italië. Hij doet naast zijn boerenhandel ook markthandel. Dat heet 'schorsen' en houdt in dat hij ook op de markt vee koopt en verkoopt. Hoe groter de koppel is die hij kan aankopen, hoe meer invloed hij op de marktprijzen van die dag heeft. Soms lukt het hem alle kalveren al vanuit de veewagens op te kopen. *Gelak!* Het woord waarmee koop en verkoop met handslag bezegeld worden, klinkt ook vaak voor Roelof Baron.

Rond elf uur in de ochtend is hij weer thuis van de markt. Hij neemt dan eerst een paar uur rust om de gemiste slaap in te halen. 's Middags gaat hij opnieuw bij de boeren bij langs, nu om met hen af te rekenen. Na de oorlog wordt het steeds meer commissiehandel; de veehandelaar krijgt het vee in vertrouwen van de boer mee en verkoopt het voor hem. De handelaar krijgt een vast bedrag voor het verrichte werk.

Kneepjes van het vak

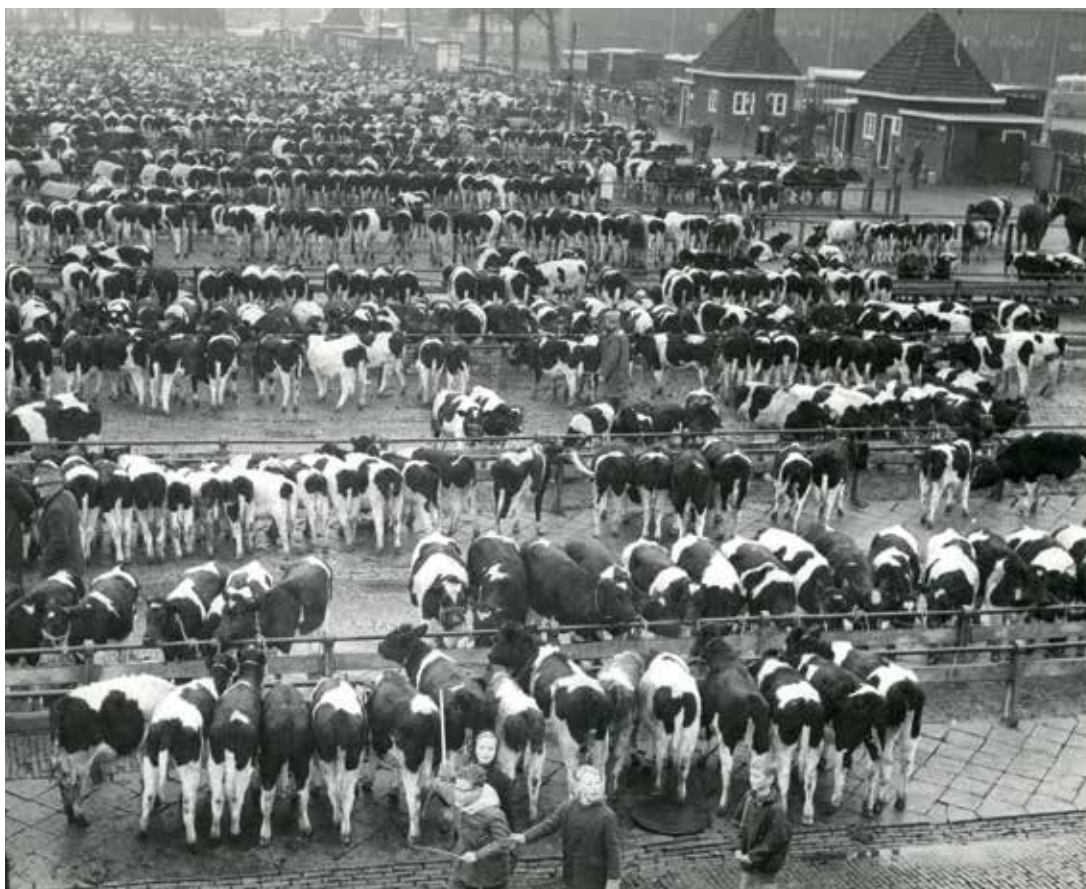
In de veehandel is het een letterlijk begrip. Vee wordt aan alle kanten bevoeld, spierbundels en vetlagen worden tussen de vingers genomen en er wordt in de bek gekeken. Het gewicht van het dier wordt geschat, er wordt goed gekeken

Roelof Baron in de tijd dat de handel volop draait, eind jaren zestig. (Particuliere collectie Minie Baron)

Twee veehandelaren zijn aan het handelen. (Fries Landbouwmuseum)

De drukbezochte
Leeuwarder veemarkt,
circa 1950. (Historisch
Centrum Leeuwarden)

of er (verborgen) gebreken zijn en de algehele conditie van het dier wordt beoordeeld. Dit is nodig om de waarde te kunnen bepalen. Roelof Baron loopt als hij bij de boeren komt, direct het land of de stal in. Is er vee dat verhandeld moet worden? Waarop kan ik de dieren taxeren? De prijsontwikkelingen worden goed bijgehouden. Elke dag rond half een worden de marktberichten op de radio beluisterd. Dat is net op het moment dat het gezin aan de warme maaltijd zit. De kinderen weten het precies: ze moeten dan vijf minuten hun mond houden. Als de prijzen teruglopen horen ze heit zeggen: 'Minne prijzen.' Zijn ze gunstig, dan komt er geen commentaar. Kennis van de prijsontwikkeling vormt de basis voor het adviseren van de klanten over het verkopen of (nog even) aanhouden van het vee. In een klein aantekenboekje staan de aan- en verkopen opgetekend. Het zit goed bewaard in zijn 'geldboekje', zoals veehandelaren hun portfeuille noemen. Met een koperen ketting hangt het om de nek om verlies te voorkomen.

Ups en downs

In de oorlog moet het vee verplicht afgeleverd worden op vaste plekken en tegen vastgestelde prijzen. In feite is dit nauwelijks handel te noemen. Heit brengt zijn kalveren dan naar de inlevermarkt in Assen. Als in de jaren vijftig mond- en klauwzeer uitbreekt, worden de markten direct gesloten en valt de veehandel opnieuw stil. Toch zijn de wederopbouwjaren voor veehouders en veehandelaren goede tijden.

De agrarische sector zit in de lift, veestapels en bedrijven groeien razendsnel. Roelof Baron haakt in op deze ontwikkelingen, zijn handelsomvang groeit jaar op jaar. In de loop van de jaren zeventig en tachtig krijgt de veehandel een ander aanzien. De verzamelcentra voor kalveren komen op. De kalverhandel verdwijnt uiteindelijk vrijwel helemaal van de veemarkt. In zijn laatste jaren als veehandelaar brengt Roelof Baron zijn kalveren ook naar een verzamelcentrum. Heit is een veehandelaar in hart en nieren. Hij houdt van de handel en voelt zich prettig tussen vee. Voor zijn eigen plezier houdt hij schapen en elk voorjaar houdt hij een van de mooiste kalveren een tijdje voor zichzelf. Dat wordt in de voortuin aan een stik gezet en het gezin vertroetelt het dier. Totdat het in het najaar weer meegaat naar de markt. <

> Verder lezen?

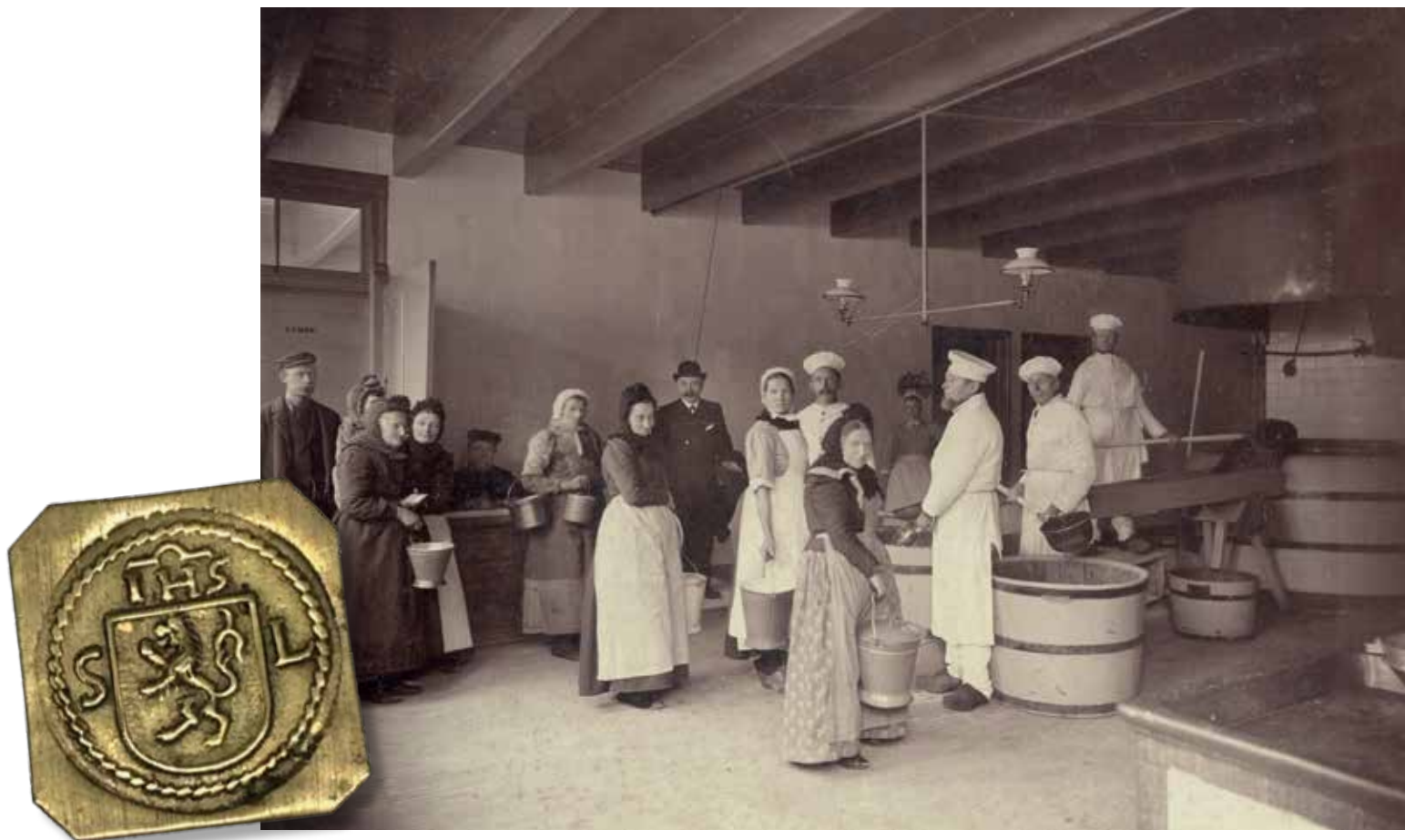
• **Minie Baron, Arjen J. Dijkstra, Dirk-Jan Pilat**, *Geschiedenis van de veehandel en veemarkten in Friesland*, Gorredijk, 2022

Minie Baron (Appelscha, 1949) is historicus en promoveerde op een onderzoek naar de gezondheidszorg in de stad Groningen in de 19de eeuw. Zij is als geaffilieerd onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy en publiceerde onder andere over de eerste vrouwelijke apothekersassistente, hondsdelheid, gehandicaptenzorg en kraamzorg in Friesland, de Drachtster ziekenhuizen en de Friese veehandel en veemarkten.

Schaar

Naast een aanteken- en geldboekje heeft heit nog een ander attribuut altijd bij zich: een specifieke schaar om het vee mee te merken. Het heeft een bocht tussen de ogen en het scharnierpunt en een stompe punt, zodat de huid van de dieren niet beschadigd wordt. Roelof Barons kenmerk is het wegnippen van een stukje haar achter het linkeroor van het dier. Op die manier kan hij zijn eigen vee altijd terugvinden als het in de vrachtauto of op de markt tussen ander vee terechtkomt en de vrachtrijder weet welk vee hij mee moet nemen. Het heeft heit ook een keer geholpen om een van hem gestolen kalf op de markt terug te vinden.

Zoete broodjes bakken

Uitdeling van soep in de keuken van het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden, 1893-1895. (Fries Museum)

Broodpenning van het Zoete Naam Jezusgilde, met het wapen van Leeuwarden en de letters SL (Sigillum/Zegel van Leeuwarden) en IHS (het Christusmonogram), circa 1530-1600. (Fries Museum, collectie Koninklijk Fries Genootschap)

De penning is momenteel te zien in het Historisch Centrum Leeuwarden.

Marlies Stoter is conservator oude kunst bij het Fries Museum.

Twee bij twee centimeter en vlinderlicht is dit penninkje of loodje, waarop het stadswapen van Leeuwarden en vijf letters zijn ingeslagen. Bepaald geen luxe voorwerp, maar voor de bezitter wel van groot belang in de strijd om het bestaan. Het is een broodpenning van het Zoete Naam Jezusgilde, waarmee de armen van de Friese hoofdstad zich konden legitimeren bij uitdelingen.

In 1531 werd in de toen nog Zeventien Nederlanden een edict uitgevaardigd, waarmee de steden en de dorpen wettelijk verplicht werden voor de zorg van de armen in hun midden. Over wie dat waren, werd natuurlijk altijd al gesteggeld. Maakte je een kans op een plek in een gast- of weeshuis als je in de plaats zelf geboren was of werd je pas geholpen als je al jaren een brave ingezetene was geweest? Om het systeem van armenzorg ordelijk en betaalbaar te houden, moesten in elk geval de 'veelvuldighe vagabunden, luye Ledich-gangers ende stercke Bedelaers' buiten de stadsmuren gehouden worden.

Het edict was er gekomen, omdat de traditionele middeleeuwse armenzorg niet meer toereikend was door de grote

aanwas van behoeftigen. Leeuwarden was er snel bij en nam al in 1525 maatregelen om alle armenzorg te centraliseren in het Sint Anthony Gasthuis. Uit weerstand tegen het nieuwe gemeentelijke systeem werd het Zoete Naam Jezusgilde opgericht en deze gebedsbroederschap nam al snel de zorg voor de huizittende armen weer over. Het gilde kon de uitdelingen van voedsel en kleding niet los zien van de gulle schenkers. Hen eren en hun namen levend houden leek wel het belangrijkste doel. Als tegenprestatie voor de veilige broodpenning bad een vaste groep Leeuwarder armen geregeld voor het zielenheil van de weldoeners van het Zoete Naam Jezusgilde. <

Stolpersteine in Leeuwarden

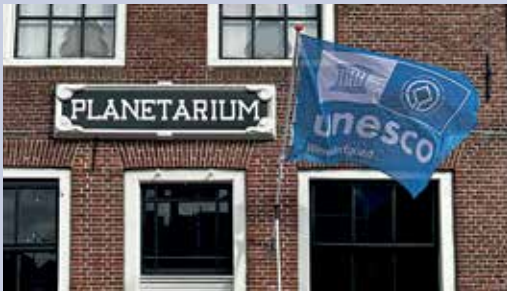
(Foto Omrop Fryslân)

Alle 456 Joodse slachtoffers van de Holocaust uit Leeuwarden worden herdacht met Stolpersteine (*stoffelstiennen*). Het is een initiatief van de Stichting Behoud Joods Erfgoed Fryslân. Het gaat in Leeuwarden om bijna tweehonderd woningen waar in de Tweede Wereldoorlog Joden zijn weggevoerd. Bij de huizen komen koperen naamplaatjes in de stoep.
www.omropfryslan.nl

UNESCO Werelderfgoedstatus voor Planetarium

(Foto Omrop Fryslân)

Het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker is op de Werelderfgoedlijst van UNESCO geplaatst. Daarmee erkent het Werelderfgoedcomité van UNESCO de uitzonderlijke universele waarde van het model van het zonnestelsel, dat Eise Eisinga tussen 1774 en 1781 bouwde en daarmee het oudste werkende planetarium

ter wereld is. Aan het verkrijgen van de Werelderfgoedstatus ging een traject van twintig jaar vooraf. Het Eisinga Planetarium is het dertiende Werelderfgoed in het Koninkrijk der Nederlanden. Drie daarvan liggen in de provincie Fryslân: de Waddenzee, het Woudagemaal en een deel van de Koloniën van Weldadigheid.
www.eisinga-planetarium.nl

Berging van Lancaster

Bij bergingswerkzaamheden van de Lancaster ED603 in het IJsselmeer zijn stoffelijke resten gevonden. De Britse bommenwerper stortte in 1943 neer onder Breezanddijk. Van de zeven vliegers die in het vliegtuig zaten, waren er nog drie vermist. Of die nu allemaal zijn gevonden, is nog niet duidelijk. De Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht moet de stoffelijke resten nog onderzoeken. Daarnaast werden onder meer een wiel van het vliegtuig, de boordradio en een pilootstoel gevonden. In totaal is 40 procent van het toestel geborgen.
www.omropfryslan.nl

Van Eysinga-begraafplaats opgeknapt

(Foto Omrop Fryslân)

De begraafplaats van de adellijke familie Eysinga in Wirdum is na jaren van verwaarlozing opgeknapt. De plek waar vroeger de stins Jousmastate stond, is toegankelijk voor publiek en er is een bord onthuld met informatie over de plek en de familie. Frans Julius Johan van Eysinga (1752-1828) werd er als eerste begraven, nadat het verboden werd om mensen in de kerk te begraven. Er komt nog een kelder voor urnen.
www.omropfryslan.nl

Borden van Eyso de Wendt

De Ottema-Kingma Stichting (OKS) heeft twee zeldzame borden verworven uit het wapenservies van Eyso de Wendt (1718-1780) en in bruikleen gegeven aan het Kollumer Museum Mr. Andreae in Kollum. De twee porseleinen mazarins (uitlekborden) waren onderdeel van een servies dat rond 1750 werd gemaakt in China en zijn beschilderd met het familiewapen van De Wendt. De Wendt maakte fortuin in de Oost, onder meer vanwege zijn betrokkenheid met de handel tussen China en Indië. Terug in Kollum liet hij in 1773 het Huis Oostenburg bouwen, waarin nu het Kollumer Museum is gevestigd.
www.oks.nl

(Foto OKS)

Gerrit Bennerprijs

Beeldend kunstenaar Kinke Kooi wint de twejaarlijkse Gerrit Bennerprijs 2023. De jury is onder de indruk van de gelijkmatige kwaliteit en eigenheid in haar werk dat hedendaagse thema's als gender, diversiteit en inclusie raakt. De kunstenaar ontvangt 5.000 euro en het werk is te zien in een tentoonstelling in het Fries Museum.
www.fryslan.nl

(Fries Museum)

(Fries Museum)

Werk van Christoffel Bisschop

Het Fries Museum heeft het eerste schilderij aangekocht waarop Christoffel Bisschop naar buiten treedt met een Hindelooper tafereel, het onderwerp waarmee hij doorbreekt. Het doek 'Zondag te Hindeloopen' uit 1860 toont een typisch Hindelooper interieur waarin twee vrouwen in Hindelooper kleding een grote bijbel bestuderen. Het schilderij, verworven met steun van de Alma-Tadema Kring, is gekocht bij een veilinghuis in Chicago. Het is te zien in de tentoonstelling 'Christoffel & Kate Bisschop: Verlangen naar vroeger.'
www.friesmuseum.nl

Schilderijen terug

Het portret van Radboud (Redbad) dat begin september met vijf andere werken werd gestolen uit het oude stadhuis van Medemblik, is terug. Ze zijn afgeleverd bij kunstdetective Arthur Brand door een onbekende man. Het doek wordt gerestaureerd en gaat daarna naar kasteel Radboud.
www.omropfryslan.nl

Talintprijs 2023

Het Prins Bernhard Cultuurfonds kent de Talintprijs toe aan schrijfster en antropoloog Anne-Goaitske Breteler (Dokkum, 1996). Ze wordt gezien als een 'talentvol schrijver en publicist die met haar werk de Fryske cultuur uitdraagt'. De prijs is bedoeld als stimulans om haar werk voort te zetten en bestaat uit een oorkonde en 1.500 euro.
www.frieschdagblad.nl

Archeon Thea Beckmanprijs

De roman *Schaduw van Toet* van Lida Dijkstra uit De Nipke is verkozen tot beste historische jeugdboek van het jaar. Het boek gaat over farao Toetanchamon en zijn halfzuster aan het hof van de farao's in het oude Egypte. Dijkstra krijgt de prijs omdat haar verhaal Toetanchamon 'vakkundig en trefzeker' in de historische context zet.
www.omropfryslan.nl

Yntrigearjende Simke Kloosterman

Simke Kloosterman. [Húsargyf Twizel]

Breuker fynt Simke har libben riedseleftich. Dat begjint al by de berte. Heit Jan Ritskes Kloosterman, boeresoan út in âld laach fan eigenerfden, hie net folle nocht oan buorkjen. Hy hie mear each foar natuerskjintme en begûn al op jonge leeftiid te skriuwen en letter ek te dichtsjen. Hy mocht graach reizgje en krige fioelles. Doe't er yn 1876 mei Tryntsje Beintema troude, waard goed fjouwer moannen letter Simke berne. It ferhaal gong yn Twizel dat Jan Ritskes net har biologyske heit wie en Breuker komt as mooglike heit mei in Yske Valks út Kollum op de lapen. It ferhaal is neffens him net wierskynlik, mar hy slút it ek net út. Simke bleau iennich bern yn in min houlik. Sels soe se ek net trouwe, al wiene har opliedingen derop rjochte om har klear te meitsjen foar in houlik yn bettere rûnten. Breuker speurt bot yn de briefwikselingen, ûnder oaren mei Douwe Kalma, yn har deiboekoantekeningen en leafdesdichten mei de fraach oft se mooglik in lesbyske relaasje hân hie. Yn 1898 makke se de kar foar it skriuwerskip. Breuker beskriuwt dit hiele proses sekuer en pleatst har proaza yn it ramt fan it ympressionisme fan de Tachtigers. Simke hat in ryk taalgebrûk mei âldfrinzige wurden sa't dy destiids yn de Wâlden noch bestienen. Har taal docht dêrmei neffens de biograaf natuerlik oan.

De titel fan it boek is treflik keazen en wurdt boeiend útlein. Ek stikken oer har leafde foar de natuer en de bliuwende bining mei Twizel binne noflik

Philippus Breuker is in leafhawwer fan it tige persoanlike wurk fan Simke Kloosterman. Yn de rin fan de jierren hat er in soad materiaal oer de skriuwster fan *De Hoara's fen Hastings* (1921) en *It Jubeljier* (1927) sammele. Oanfolle mei noch net earder of amper brûkte argiven skreau er *De keunst as útwei*, biografy fan Simke Kloosterman (1876-1938). En dêryn siket er antwurd op de fraach wêrom't se har wurk skreau, sa't se dat die en wêrom net op in oare manier. As grut kenner fan de Fryske literatuer is dat Breuker goed slagge.

om te lêzen. Spitigernôch jildt dat net foar it hiele boek. Breuker ferwachet fan syn lêzerspublyk dat it al goed op de hichte fan de besteande literatuerskiednis is. Yn guon haadstikken krijt de lêzer in grut tal details en de deskriptive stambeam fan de famylje is dreech te lêzen. De haadstikyndieling is net strikt gronologysk opboud, wat it ek net altyd oersichtliker makket. Foaral foar de jongere generaasjes sil it dreech lêsbere wêze. De yllustraasjes binne mei soarch útkeazen en jouwe in goed byld fan it libben fan Simke Kloosterman. Yndie, in yntrigearjende frou dy't yn har tiid ek belangryk wie foar de emansipaasje fan de Fryske taal. <

De keunst as útwei

Philippus Breuker
Bornmeer, De Gordyk, 2023
424 s. | € 27,90
isbn 9789464710793

Wiebe Hoekstra (Feanwâlden, 1954) is histoarikus en publisist. Hy skreau û.o. it boek *De Friese boerderij* en is mei-auteur fan it boek *Cultureel erfgoed op it Fryske boerehiem*.

Het openbaar vervoer op Uw eiland waarborgen
Eildert Duijff
Wijdemeer, Dokkum, 2023
144 p. | € 24,95
isbn 9789492052971

Geschiedenis van 100 jaar autobusdiensten op Schiermonnikoog. In 1924 haalde de ondernemende hotelier Sake van der Werff de eerste autobus naar het eiland. De busdienst was voor hotelgasten, dagjesmensen en eilandbewoners. Hij kreeg concurrentie, maar sinds 1937 had hij het monopolie op het Schiermonnikooger busvervoer. Tot begin 1962 bleef het in handen van eilander hoteliers.

De Viking vanbinnen
Simon Halink
Noordboek, Gorredijk, 2023
336 p. | € 29,90
isbn 9789464711011

IJsland heeft veel invloed uitgeoefend op de westerse cultuur. Eeuwenoude verhalen over elfen en trollen zijn nog altijd springlevend en middeleeuwse saga's vormen de ruggengraat van een modern Viking-imago. IJslandkennër Halink brengt dit verhalenuniversum in kaart en laat zien hoe het verre verleden nog steeds van vitaal belang is voor het heden.

Op veler verzoek
Joris Oddens
Boom Uitgevers, Amsterdam, 2023
324 p. | € 29,90
isbn 9789024462476

Rond 1800 beleefde Nederland roerige tijden. Individen en groepen die niet behoorden tot de stedelijke, protestantse, mannelijke bestuurselite namen toch volop deel aan het politieke proces door gebruik te maken van verzoekschriften en petitjes. Alle autoriteiten namen verzoekschriften serieus. Het recht van petitie werd beschouwd als een fundamenteel politiek recht.

Boerderijen van het Leeuwarder Sint Anthony Gasthuis (1400-1950)
J.A. Mulder
Noordboek, Gorredijk, 2023
496 p. | € 39,90
isbn 9789464710762

Beschrijving van het ontstaan van het boerderijenbezit van het Leeuwarder Sint Anthony Gasthuis in een brede context van sociaal-culturele en economische veranderingen. Daarnaast komen veranderingen in de landbouw en vernieuwingen van het Friese boerenhuis aan de orde.

It djippe wêzen fan de Friezen om utens
Hâns Dijk
Elikser, Ljouwert, 2023
142 s. | € 22,50
isbn 9789463655620

Jubileumboek ta gelegenheid fan it 100-jierrich bestean fan it Frysk Boun om utens. Wat is it geheim dat It Frysk Boun om Utens al 100 jier bestiet? Wat is it djippe wêzen fan de Fryske kriten? Wat spilet him ôf yn it djipst fan de siel fan de Fries om utens? De kearn is dat yn 'e frjemdte de Fryske identiteit fersterke wurdt.

Uitgesteld geluk
Henk Pröpper (samenstelling)
Afûk, Leeuwarden, 2023
216 p. | € 19,50
isbn 9789493318175

Bloemlezing met 32 verhalen die deel uitmaken van Uitgesteld geluk: 100 verhalen die in de zomer van 2022 werden voorgelezen op idyllische plekken in Friesland. Toen was de coronapandemie tijdelijk op zijn retour, de sfeer van vervreemding en crisis duurde voort. Werd ons geluk uitgesteld door alles wat ons overkwam?

De Raven en oare oersettingen
Ferskate dichters
Audiofrysk, Easterwierrum, 2023
€ 12
isbn 9789460381553

Audioboek foarlêzen troch Goffe Jensma mei 'De Raven', wurk fan Douwe Tamminga (1909-2002) dat yn 1949 publisearre waard yn *De Tsjerne* om de 100ste stjerdei fan E.A. Poe te betinken. Syn oersetting fan 'The Raven' kaam yn in spesjaal Poe-nûmer. Neist 'De Raven' binne ek oersettingen fan tsien gedichten út de wrâldliteratuer fan û.o. Charles Baudelaire en Dylan Thomas opnommen.

De walvisvaart in de 17e en 18e eeuw
Karel Oosterling
Uitgeverij Omdenoost, 2023
456 p. | € 39,99
isbn 9789012345675

In de 18de eeuw waren twee generaties van Oosterlings voorouders commandeur en gingen naar zowel Groenland als Spitsbergen. Zijn boek brengt veel facetten van de oude Hollandse walvisvaart bij elkaar met een grotendeels complete lijst van commandeurs, walvisreders en walvisrederessen.

Wiardus Willem Buma en het geheugen van Friesland
Sybrand van Haersma Buma
Wijdemeer, Dokkum, 2023
238 p. | € 24,90
isbn 978 9083 3448 05

Biografie van Wiardus Willem Buma (1802-1873) tegen de achtergrond van het snel veranderende Friesland van de 19de eeuw. W.W. Buma was jarenlang gedeputeerde en president van het gerechtshof en behoorde tot de rijkste en meest vooraanstaande Friezen van zijn tijd. Hij was ook een gedreven historicus en leverde een belangrijke bijdrage aan de Friese identiteitsvorming.

FC Nostalgie
Romke Toering
Afûk, Ljouwert, 2023
192 s. | € 24,50
isbn 9789493318076

'In berneboek foar âlderen' fan akteur, regisseur, oersetter en toanielskriuwer Romke Toering oer syn bertedoarp Easterlittens. Mei koarte en langere ferhaaltsjes, gedichtjes, in oade oan heit en mem, pakes en beppes, de bakker, de buorlju en al dy oaren dy't meielkoar de mienskip foarmen yn Easterlittens. En mei foto's út in tiid dy't west hast.

Van Drenthe tot aan 't Wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland
Annet Nieuwhof, Albert Buursma (red.)
Vereniging voor Terpenonderzoek, Groningen, 2023
300 p. | € 25
isbn 9789082969146

Jaarverslag 104 van de vereniging, maar tegelijkertijd ook essaybundel ter ere van Egge Knol bij zijn afscheid als conservator Archeologie, geschiedenis en oude regionale kunst(nijverheid) van het Groninger Museum.

De Wielen
Antoon Groenewoud
Uitgave in eigen beheer, 2023
156 p. | € 15,95

In 1934 werd het hoofdgebouw De Groote Wielen geopend. Buitenzwemmen werd veel gedaan in de jaren dertig en in de wederopbouwtijd, de jaren vijftig. Meer dan honderd jaar is er officieel gezwommen in de Grote en Kleine Wielen. Antoon Groenewoud vertelt in 69 hoofdstukjes over het zwem- en vaargebied bij Leeuwarden en maakte er zelf tekeningen bij.

TOT EN MET 7 JANUARI 2024

HETE VUREN, SCHATTEN UIT HET RIJKS

In de expositie 'Hete Vuren' in Gemeentemuseum het Hannemahuis zijn 33 schilderijen uit de collectie van het Rijksmuseum te zien. Het Harlinger museum heeft er 6 werken aan toegevoegd. Het verbindende thema is vuur. De werken dateren uit de 17de tot en met de 19de eeuw. Vertegenwoordigd zijn schilders als Jan Steen, Gabriël Metsu, Gerard Dou, Philips Wouwerman, Jacob Maris en Martinus Schouman. De tentoonstelling is de vierde op rij waarin de elementen Aarde, Water, Lucht en nu dus Vuur worden behandeld. De expositie reist door het land en wordt georganiseerd door de Stichting de zes samenwerkende musea in Nederland, waarvan het Hannemahuis deel uitmaakt.

www.hannemahuis.nl

19 JANNEWARIS 2024

AKADEMYLÊZING

Lêzingen troch Jurgen Tiekstra en Herman van Vliet.
www.fryske-akademy.nl

25 JANUARI 2024

EPO VAN DOUMA-LEZING

De in Leeuwarden geboren Rijksbouwmeester Francesco Veenstra houdt de Epo van Douma-lezing.
www.dorpskerkhuizum.nl

Februari

3 FEBRUARI 2024

SYMPOSIUM

Symposium door de Werkgroep Maritieme Geschiedenis van de Fryske Akademy over Friezen in de gewestelijke admiraliteiten (16de-18de eeuw). Bevelhebbers, bemanningen en bestuurders.
www.fryske-akademy.nl

TOT EN MET 11 FEBRUARI 2024

DE WAPENS NEDER

Tentoonstelling over de anarchistische beweging in Nederland. De belangrijkste organisatie was de Internationale Anti Militaristische Vereniging (IAMV) uit 1904.
www.heerenveenmuseum.nl

VANAF 17 FEBRUARI 2024

DE TROUWJURK

Tentoonstelling over de bruidsjurk in Nederland. Centraal staat de trouwjurk van de afgelopen 250 jaar, met zowel historische, moderne als hedendaagse jurken, ensembles en looks. Wat droeg de bruid ruim 200 jaar geleden? En aan welke modes en tradities was de bruidsjurk onderhevig? Waar komt de 'witte' bruidsjurk vandaan? En wat zegt de jurk over de draagster?
www.friesmuseum.nl

December

3 DECEMBER

WINTER IN LEEUWARDEN

Lezing door Pieter van der Ende over de winters in Leeuwarden.
www.historischcentrumleeuwarden.nl

7 DECEMBER

KADER ABDOLAH OVER RUMI

Lezing door schrijver Kader Abdolah over de Perzische dichter Rumi.
www.dorpskerkhuizum.nl

9 DECEMBER

NGV-LEZING

Lezing door Martine van der Wielen-de Goede over Van der Wielen, een familie uit de Trynwâlden en stadsarchitect Gerrit van der Wielen (1767-1858).
www.tresoar.nl

15 DECEMBER

STATES IN SCHETTENS, HICHTUM EN BURGWERD

Lezing door Ruby de Vries.
www.detiid.nl

21 DECEMBER

LUNCHLEZING

Lezing door Trudy Dehue over zwanger, vroeger en nu.
www.tresoar.nl

Januari

TOT EN MET 7 JANUARI 2024

CHRISTOFFEL & KATE BISSCHOP

Tentoonstelling over het leven en werk van de in Leeuwarden geboren schilder Christoffel Bisschop (1828-1904) en zijn Engelse echtgenote Kate-Bisschop-Swift (1834-1928).
www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 7 JANUARI 2024

FEEST!

Tentoonstelling over feesten, van Pesach en Ketikoti tot Carnaval en Divali.
www.princessehof.nl

15 JANUARI

DAG VAN DE ELFSTEDENTOCHT

Aandacht voor het culturele en historische belang van het schaatsevenement met interviews met Ron Couwenhoven (over de nalatenschap van Coen de Koning), Gauke Bootsma (voormalig eigenaar/conservator van het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindeloopen), Noortje van Baal (hoe kun je ervoor zorgen dat de Elfstedencultuur behouden blijft en doorgegeven wordt aan een jongere generatie?) en Hester Postma (directeur Fries Scheepvaart Museum) over de herinrichting van het museum en de schaatscollectie van het museum. En er zijn Elfstedenbeelden uit de rijke collectie van Fries Film & Audio Archief.
www.tresoar.nl

TOT EN MET 25 FEBRUARI 2024

WATER SPIEGEL

Hoe ziet Friesland eruit in 2100 als de zeespiegel verder stijgt? Artistiek fotograaf Maartje Roos (1986) uit Heerenveen bestudeerde historisch kaartmateriaal, ploos toekomstige klimaatscenario's uit en sprak met experts. Het resultaat van vier nieuwe werken is te zien in het Fries Scheepvaart Museum in combinatie met bestaand werk waarbij water een terugkerend thema is. Maartje Roos gebruikt haar camera zoals een kunstschilder verf gebruikt.

Nadat ze alle elementen op de juiste manier heeft gefotografeerd, combineert ze die vervolgens tot een nieuwe voorstelling.

www.friesscheepvaartmuseum.nl

TOT EN MET 30 MAART 2024

GERRIT BENNERPRIJS 2023: KINKE KOOI

Tentoonstelling met werk van de winnaar van de Gerrit Bennerprijs 2023, Kinke Kooi. Al ruim veertig jaar tekent Kooi (1961) datgene wat wringt. In weelderige tekeningen en schilderijen onderzoekt ze haar eigen ongemak en duikt ze zowel in 'beschamende' zaken als vetkwabben en menstruatie, als in abstractere onderwerpen als 'het dictaat van de goede smaak'. Samen vormen haar werken een zacht pleidooi voor subtiliteit en acceptatie. Een ode aan wat vaak niet wordt getoond of niet wordt gezien.

www.friesmuseum.nl

12 MAART 2024

AKADEMYLÊZING

Lêzingen troch Michiel Galema en Janneke Spoelstra.
www.fryske-akademy.nl

TOT EN MET 24 MAART 2024

SEEDS OF MEMORY

Tentoonstelling van hedendaagse kunstenaars die sporen uit het verleden als uitgangspunt nemen voor alternatieve werkelijkheden.

www.friesmuseum.nl

April

6 APRIL 2024

FRIESE GENEALOGISCHE CONTACTDAG

Evenement op het gebied van familiegeschiedenis met een informatiemarkt. Deze editie staat in het teken van 'Immigranten in Friesland door de eeuwen heen'. Er zijn vier lezingen, met als thema Immigratie uit Duitstalige gebieden.

www.tresoar.nl

Mei

TOT EN MET 5 MEI 2024

FRYSLÂN VAN BOVEN

Tentoonstelling met historische en moderne luchtfoto's die het veranderende landschap tonen.

www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 26 MEI 2024

ONDER VROUWEN

Tentoonstelling van kunstenaar CP Berbéé waarin veertig jaar tijdloze mode samenkomt.

www.museummartena.nl

TOT EN MET 4 FEBRUARI 2024

ZOLTIN PEETER – VOORBIJ DE NOORD

Tentoonstelling met werk van Zoltin Peeter (1942-2019) en werken van bevriende kunstenaars en werken uit de collectie.

www.museumbelvedere.nl

VANAF 24 FEBRUARI 2024

BEYOND HEAVEN AND EARTH

Overzichtstentoonstelling met werk van Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875-1911) uit Litouwen.

www.museumbelvedere.nl

Maart

VANAF 2 MAART 2024

PORSELEINKOORTS

Tentoonstelling over de ontstaansgeschiedenis van Europees porselein met topstukken uit porseleincollecties.

www.princessehof.nl

TOT EN MET 11 MAART 2024

DE BAAN IS HEDEN GEOPEND

Tentoonstelling over winter in Leeuwarden. De stad heeft een rijke historie op het gebied van schaatsen, zoals hardrijderijen voor vrouwen, de start- en finishplaats van de Elfstedentocht en de internationale schaatswedstrijd van 1885 op de Grote Wielen. De strenge winter had ook een keerzijde: mensen leden kou en er was armoede.

www.historischcentrumleeuwarden.nl

TOT EN MET 31 MAART 2024

JAN PLANTING, SCHILDER

Tentoonstelling met werk van de Drachtster schilder Jan Planting (1893-1955). Niet alleen zijn landschappen zijn te zien, maar ook zijn vrije werk, zoals stillevens en portretten. Planting was opgeleid als huis- en decoratieschilder en had zijn eigen schildersbedrijf. In Drachten stond hij bekend als 'Jan mei it boekje'. Zijn schetsboek was nooit ver weg. In zijn vrije tijd legde hij mooie

plekjes in de natuur vast en bestudeerde hij het werk van andere kunstenaars, zoals Ids Wiersma en Thijs Rinsema. In de tentoonstelling zijn ook werken te zien van hedendaagse kunstenaars zoals Milly Betten, Elise van der Linden en Dirk Zegel. Ze geven hun visie op het thema landschap en de wisselwerking tussen mens en natuur.

www.museumdrachten.nl

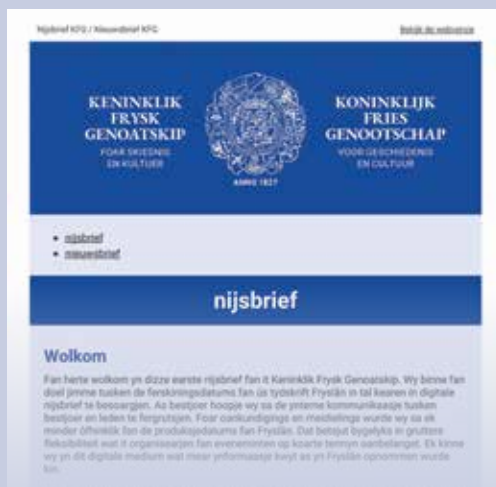

Fryslân | nummer 6 | november/december

In de vierde en laatste aflevering van onze serie verhalen uit de geschiedenis van de gezondheidszorg, kijken we in de eerste *Fryslân* van het nieuwe jaar samen met publiekshistorica en

antropologe Anne-Goaitske Breteler vooruit naar de al enige tijd verwachte verschijning van haar nieuwe boek *De laatste dagen van de dorpsgek*. Het gaat over de geestelijke gezondheidszorg op het Friese platteland en verschijnt in maart 2024 bij uitgeverij Prometheus. We belichten niet alleen het onderwerp zelf, maar de auteur vertelt ook hoe ze te werk ging om dit onderwerp op een toegankelijke manier te belichten voor een breed publiek. De volgende editie van *Fryslân*, nummer 1 van 2024, verschijnt rond 26 januari.

KFG NIEUWS

E-mailadressen KFG-leden

Wanneer u als KFG-lid tot nog toe geen digitale KFG-nieuwsbrief heeft ontvangen en deze wel wenst te ontvangen, graag uw huidige e-mailadres doorgeven aan info@friesgenootschap.nl

Wanneer 't jo as KFG-lid noch gjin digitale KFG-nijsbrief krigen hawwe en dy wol ûntfange wolle, kinne jo jo e-mailadres trochjaan oan info@friesgenootschap.nl.

COLOFON

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklijk Frysk Genootskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

REDACTIE

Hoofdredactie: Herman Broers.
Eind- en beeldredactie: Marijke de Boer.
Redactie: Kerst Huisman, Meindert Seffinga, Doeke Sijens, Henry Tuinhout-de Leeuw en Jan van Zijverden.
Redacteur maritiem: Hanno Brand.

REDACTIEADRES

Herman Broers, Grindweg 256
8483 JN Scherpenzeel (Fr).
redactie@htfryslan.nl

PRODUCTIE EN ADVERTENTIES

Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 496,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdpl.nl
mail@vdpl.nl

DRUK

SchuttersMGZ, Hasselt

VORMGEVING

Frank de Wit

LIDMAATSCHAP KONINKLIJK FRIES GENOOTSCHAP / KENINKLIK FRYSK GENOATSKIP

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Koninklijk Frysk Genootskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele huisgenoten.

Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Stanlestate 23, 8926 LA Leeuwarden. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van ten minste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een DISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2023 Koninklijk Fries Genootschap / Koninklijk Frysk Genootskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan

www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan

www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

Friesland **POST**

Thús yn Fryslân

Blik op
Harlingen

Kraamkamer voor
Frysk cultuurtalent

**Voordrachtwedstrijd
FeRstival 80 jaar**

Huisartsentekort loopt op

**De verdwenen
dorpsdokter**

**Kamerlid
Romke de Jong**
keert terug naar
Gorredijk

Leaftip!
pag. 35

in prokt
leafs

De Weidumer
'roots' van
muzikant

**Sytse
Haima**

NOVEMBER 2023

Ontdek Fryslân samen met de Friesland Post

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en word abonnee voor slechts € 63,50 (12 edities)!

0513 - 68 33 14 • frieslandpost.nl

**WORD NU
ABONNEE!**

12 maanden voor slechts

€ 63,50

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It fryske gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt
u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

